

**TÜRK HUKUK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

Journal of Turkish Legal History

ISSN: 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Journal of Turkish Legal History

Sayı 31-32, 2021 (Bahar-Güz)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü)
Kurucular	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Mürteza Bedir
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mürteza Bedir, Sami Erdem, Ayhan Ceylan, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu
Danışma Kurulu	İdris Bostan (İstanbul Ü.), Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üni.), İsmail E. Erünsal (İstanbul 29 Mayıs Üni.), M. Emin Artuk (İstanbul Medipol Üni.), İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üni.), Sevgi Gül Akyılmaz (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.), Mustafa Avcı (Ankara Sosyal Bilimler Üni.), Yusuf Karakoç (Dokuz Eylül Üni.), Nevin Ünal Özkorkut (Ankara Üni.)
Editör	Fethi Gedikli
Yardımcı Editör	Ali Adem Yörük - Abdullah İslamoğlu
Sekreterlik	Furkan Şahan - Rıdvan Abdurrahman Demirtaş
Baskı	Özlem Matbaacılık ve Reklamcılık Ltd. Şti. Litros Yolu 2. Matbaacılar Sit. A Blok No: 1BA11 Topkapı/İstanbul www.ozlemmatbaa.com.tr (Sertifika No: 45257)
Baskı Tarihi	Aralık 2021

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal
Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Merkez Bina
Oda 58 Beyazıt/İstanbul/Türkiye
e-posta: hukuktarihimerkezi@istanbul.edu.tr

Bu sayı Bahçelievler Belediyesi'nin katkılarıyla basılmıştır.
Belediye Başkanı Dr. Hakan Bahadır'a teşekkür ederiz.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 31-32 • 2021 (Bahar-Güz)

İçindekiler

Sebülürreşâd Dergisi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Batılılaşma ve Laiklik Düşüncesine Yaklaşımı <i>Nevin Ünal Özkorkut</i>	5
On Sekizinci Yüzyılda Kuzey Ege Adalarında Mala Tasarruf Hakkına İlişkin Bazı İhtilaflar <i>Osman Safa Bursalı</i>	41
<i>Belgeler/Notlar</i>	
Mekteb-i Kuzât İmtihanları Üzerine Bir Değerlendirme <i>Mustafa Çakıcı-Haluk Perk</i>	65
Reform Sürecinde Kadı Âdâbına Dair Bir Risale: İskilipli Müftî ve Müderris Hacı Emin Efendi'nin <i>Tenvîrül-Ahkâm'ı</i> <i>Mustafa İnce-Rukiye Yiğit</i>	91
Bilinen İlk <i>Contrat Social</i> Tercümesi: Ahmed Midhat'ın <i>Mukavele-i İctimâiye'si</i> (1876) <i>Rıdvan Abdurrahman Demirtaş</i>	123
Ahmed Cevdet Paşa'nın <i>Muhtıra-ı Hususiye</i> Adlı Tezkire Defteri <i>İlhami Yurdakul</i>	163
Son Osmanlı Ceza Kanunnamesi'nde Iskat-ı Cenin <i>Mine Doğan</i>	177
Ahmed Esad Arsebük'ün <i>Hâkimlerin Hakk-ı Takdiri ve Hüsn-i Niyet</i> Adlı Risalesi <i>Serhan Yıldırım</i>	185
Charles Crozat'nın Vichy Fransasına Dair Öngörülleri: <i>Yeni Fransız Kanun-ı Esasîsi</i> Başlıklı Gazete Yazısı <i>Emre Partalçı</i>	223
Hukuk Reformu Metinleri 21: Ahmed Midhat'ın Tahkiyesiyle Şeriattan Muktebes Modern Avrupa Hukukunun Gelişimi ve Esasları (1876) <i>Ali Adem Yörük - Furkan Şahan</i>	245

Hukuk Reformu Metinleri 22: Abdurrahman Talat'ın Kaleminden 1274/1858 Tarihli Ceza Kanunu'nun Meşruiyeti Meselesi (Tazir-i Şer'î Mecmuası Olarak Ceza Kanunu, 1911) <i>Ali Adem Yörük-İbrahim Enes Onat</i>	257
Hukuk Reformu Metinleri 23: Hoca Emin Efendi'nin Gözünden Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye'nin İlk Yılları (1860) <i>Haz. Abdurrahman Nur</i>	285
Kanun-ı Esasîmize Göre Muahedât Akdi <i>Cemil Bilsel-haz. Rumeysa Ş. Demir</i>	291
Şahitlerin Tezkiyesiyle İlgili İki Eleştirel Metin (1917, 1922) <i>Haz. Melikşah Aydın-Yasin Yılmaz</i>	309
Hukuk-ı Ticaretin Tekevvünü (1923) <i>Mehmed Vehbi Sarıdal, haz. Yasin Yılmaz</i>	321
Şahsiyet-i Hukukiye Nazariyesi <i>Şevket Memedali Bilgişin, haz. Rıdvan Abdurrahman Demirtaş</i>	331
Yarım Kalmış Bir Sigorta Risalesi: Sigortalarnın Memâlik-i Osmaniyedeki Hal-i Sâbık ve Hâzır <i>Nazaret Haçaryan, haz. Kübra Kara</i>	347
Ankara Hukuk Mektebi'nin İlk Talebe Rehberi (1926) <i>Haz. Tugay Aydın</i>	355
<i>Kitabiyat</i>	
Tuba Yıldız, <i>Geleneğin Hukuku Osmanlı'nın Adaleti Dürzîler ve Mârûnîler</i> <i>Mehmet Çetinkaya</i>	409

REFORM SÜRECİNDE KADI ÂDÂBINA DAİR BİR RİSALE: İSKİLİPLİ MÜFTÎ VE MÜDERRİS HACI EMİN EFENDİ'NİN TENVİRÜ'L-AHKÂM'I

Mustafa İnce* - Rukiye Yiğit**

İslam hukukunda genelde yargı kurumunun, özelde ise kadıların uyması gereken kuralların ele alındığı bilgi sahası “edebü'l-kâdı” olarak isimlendirilmiştir. Geniş bir literatüre sahip bu sahada eser telif edenlerden biri de 19. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Arapzâde Hacı Muhammed Emin bin Muhammed Nuri el-İskilibî'dir. Bu çalışmada Muhammed Emin Efendi'nin bu türün geç dönem örneklerinden biri olan *Tenvîrû'l-ahkâm fî tebyînî müşkilâti'l-hükkâm* isimli matbu risalesinin çeviriyazısını sunacağız. Çeviriyazıya geçmeden önce müellifin hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilecek; *Tenvîrû'l-ahkâm'ın* içeriği özetlenecek; eserdeki meseleler ile tarihi arka plan arasında anlamlı bir ilişki kurabilmek adına eserin içeriği diğer edebü'l-kâdı eserleriyle karşılaştırılarak farklılıklara işaret edilecek; esere eklenen “Hulâsa-i ilm-i fikh-ı şerîf” başlıklı tablo tanıtılacak; son olarak metin neşrinde takip edilen yönteme dair bilgi verilecektir.

Arapzâde¹ Hacı Muhammed Emin bin Muhammed Nuri, hicrî 1232'de (1816-1817) İskilip'te doğmuştur². İlk eğitimini İskilip müftüsü olan babası Muhammed

Geliş/Received: 22.03.2021 * Kabul/Accepted: 06.09.2021.

* Ar. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı.

** Ar. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı.

Bu çalışma “Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Metinleri” dersinin bir çıktısı olarak teşekkür etmiştir. Katkılarından ötürü Dr. Öğr. Üyesi Ali Adem Yörük'e ve Ar. Gör. İbrahim Enes Onat'a müteşekkirimiz.

¹ Arapzâde künyesi Osmanlı ilmiyesi içerisinde önemli bir ulema ailesi olarak bilinen Arapzâdelere mensup olduğunu düşündürse de, müellif ile bu aile arasında bir bağ olduğuna dair kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu aile hakkında detaylı bilgi için bkz. Arzu Güldöşüren, Üç Asır İstanbullu Bir Ulema Ailesi: Arabzadeler, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2018, c. XXIII, sy. 45, s. 27-79.

² Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ankara Vilayeti Çorum Sancağı İskilip Kazası Müslim Defteri, no. 4791, NFS.d, dosya no. 1939.

Nuri Efendi'den almıştır³. İlim tahsil etmek amacıyla yirmi beş yaşında İstanbul'a gittiği bilinmektedir.⁴ İskilip Caca Bey Medresesi'nde müderrislik⁵, İskilip müftülüğü⁶ ve müfettişliği gibi görevlerde bulunmuştur⁷. Son dönem Osmanlı âlimlerinden Ahmed Feyzi Efendi'nin (ö. 1327/1909) kendisinden ders aldığı bilinmektedir⁸. Bazı çalışmalarda⁹ 1888'de vefat ettiği belirtilmişse de bunu teyit edecek bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Aynı zamanda Nakşibendî şeyhi olan¹⁰ müellifin üç eserini tespit ettik¹¹:

1. *Bânet Suâd*: Matbu halinde olan eser Kâ'b b. Züheyr'in (ö. 24/645?) atfedilmek umuduyla Hz. Peygamber'e sunduğu *Kasîde-i Bürde* ve *Bânet Suâd* isimleriyle bilinen kasidesinin tercüme ve şerhidir¹².

2. *Zübdetü'l-fünûn ve hulâsati'l-mütûn*: Milli Kütüphane'de bulunan (nr. 46531) eser sarf, nahiv, ferâiz ve beyan gibi ilimlerin özetlendiği tablolardan oluşmaktadır. Müellifin eserlerine yer verilen çalışmalarda bu eserden söz edilmemektedir. Tarafımızdan tespit edilen bu eserin mukaddime kısmında müellife aidiyeti açıkça zikredilmektedir¹³.

3. *Tenvîrü'l-ahkâm fî tebyînî müşkilâti'l-hükkâm*: Çalışmamızın konusu olan eserdir.

³ Ahmed Feyzi, *el-Fevâ'idü'l-Feyziyye şerhu Risâleti'l-Emîniyye*, Hasanpaşa Yazma Eser Ktp., 2368, vr. 2a.

⁴ BOA, Ankara Vilayeti Çorum Sancağı İskilip Kazası Müslim Defteri, no. 4791, NFS.d, no. 1939.

⁵ Nurettin Tanay, *İskilip Tarihine Ait Derlemelerim İlkçağdan Günümüze*, İskilip, İskilip Belediye Başkanlığı Kültür Yay., 2013, s. 203.

⁶ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1291/1874, s. 92; 1299/1882, s. 152.

⁷ BOA, Ankara Vilayeti Çorum Sancağı İskilip Kazası Müslim Defteri, no. 43; DH.SAİD.d, 40/149.

⁸ Ahmed Feyzi, *el-Fevâ'idü'l-Feyziyye şerhu Risâleti'l-Emîniyye*, vr. 2a.

⁹ Bünyamin Erul, "İlmiyye Sınıfına Mensup Bazı İskilipli Alimler ve Eserleri", *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Alimler Sempozyumu*, 23-25 Mayıs 1997, 1998, s. 348.

¹⁰ Arapzâde Muhammed Emin İskilibî, *Zübdetü'l-fünûn ve hulâsati'l-mütûn*, Milli Kütüphane, nr. 46531, s. 2.

¹¹ Muhtelif çalışmalarda müellifin eseri olarak zikredilen *er-Risâletü'l-Emîniyye fî'l-istiâre* adlı eser müellife ait değildir. Yazma halinde olan eserin nüshalarına bakıldığında mukaddime müellifin bu eseri Muhammed Emin adlı oğluna ithafen kaleme aldığı görülmektedir. Dolayısıyla eser Arapzâde Muhammed Emin el-İskilibî'nin babası Arapzâde Muhammed Nuri Efendi'ye aittir. Bkz. Arapzâde Muhammed Nuri el-İskilibî, *er-Risâletü'l-Emîniyye fî'l-istiâre*, Hasanpaşa Yazma Eser Ktp., nr. 2425, vr. 1b.

¹² Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Çakır, "Arapzade Muhammed Nuri Efendi'nin Banet-Suad Kasidesi Şerhi Üzerine", *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Âlimler (Sempozyum: 23-25 Mayıs 1997-İskilip)*, yayına haz. Mevlüt Uyanık, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1998.

¹³ Arapzâde Muhammed Emin İskilibî, *Zübdetü'l-fünûn ve hulâsati'l-mütûn*, s. 1. Bu eseri başka bir çalışmada tanıtmak niyetindeyiz.

Tenvîrû'l-ahkâm fî tebyînî müşkilâti'l-hükkâm, bir mukaddime ile üç ana bölümden oluşmaktadır. Metnin sonunda ise *beyânü'l-mesrûk* başlıklı ek bir bölüm bulunmaktadır. Kitabın kapağında üstte *Tenvîrû'l-ahkâm*, onun altında “kazanın fazileti ve âdâb-ı mürafaa ve muhakeme ve mesâil-i şer‘iyyeyi hâvî ve usul-i fıkıh bir varaka üzerinde cedvel ile beyanı muhtevi cümleye ehemm, siyyemâ nâib ve kâtip efendilere elzem bir risale-i mergûbedir”, en altta ise “İskilip Müftisizâde müderrisinden Hacı Emin Efendi'nin telif-kerdesidir” yazılıdır. Son sayfada, 23 Rebiü'l-âhir 1290 (20 Haziran 1873) tarihinde “Vezir Hanı'nda İbrahim Efendi'nin Matbaası'nda tab‘ ve temsil olunduğu” bilgisine yer verilmiştir¹⁴.

Mukaddime kısmı edebî bir üslupla Arapça olarak kaleme alınmıştır. Mukaddimedede hamdele ve salveleden sonra dönemin Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz'e tazimde bulunulmuştur. Müellif, mukaddime kısmında, dönemin ihtiyaçlarını göz önüne alarak kadınlara/naiplere yol göstermek amacıyla bu eseri yazdığını belirtmektedir. Nizamiye mahkemelerinin kuruluş sürecine denk gelen bir dönemde naiplere ve kâtiplere hitap eden eserde vurgulanan meseleler dönemin problemlerine işaret etmesi açısından da önem arz etmektedir.

Birinci bölümde, yargılamanın mahiyeti, meşruiyeti, gerekliliği ve fazileti gibi konular ele alınarak yargılamaya ilişkin genel bir çerçeve çizilmiştir. Daha sonra kadının yargılama nedeniyle ücret alması, ilim sahibi olmayan kişinin yargılama yapması, kadının rüşvet alması ve fasık kişinin kadı olması gibi meseleler ayetler, hadisler ve birtakım fûru fıkıh eserlerinden yapılan nakillerle desteklenerek ele alınmıştır.

İkinci bölüm, kadıda bulunması gereken vasıflar ve kadı'nın ahlakı üzerinedir. Bu bölümde kadı'nın güzel ahlaklı ve merhametli olması, davada hakikat ortaya çıktıktan sonra hakikate muhalefet etmemesi, haramdan sakınması, taraflardan birine meyletmemesi, ilim ve anlayış sahibi olması, cezalandırmada acele etmemesi ve ilim sahipleriyle istişare halinde olması hususları üzerinde durulmuştur. Müellif pek çok yerde ele aldığı meselelere ilişkin yer verdiği görüşleri destekleyen hadislerle referansta bulunmuştur.

Üçüncü bölümde ise yargılamanın adabı ve yargılama sürecinde uyulması gereken davranış ilkelerine yer verilmiştir. Buna göre kadı, maddi değeri az da olsa hediye kabul etmemeli, özel davetlere icabet etmemeli, taraflara ayrıcalıklı

¹⁴ Son sayfada ayrıca risalenin Sahhaf Çarşısı'nda Ahmed Muhtar Efendi, Hakkâklar içinde Boşnak Hacı Ali Efendi ve Köprübaşı'nda barakada satılmakta olduğu belirtilmiştir.

muamelede bulunmamalı ve kafası karışıkken hüküm vermemelidir. Yine bu bölümde deliller ve yeminler hususunda uyulacak kurallar, şahitliğin sübutu, şahitlerin tezkiyesi, hapsedme, zina suçunun tespiti ve yargılama sürecinin nasıl kaydedileceği gibi konular Hanefi mezhebi yargılama usulüne uygun şekilde ele alınmıştır. Müellif bölümün sonunda yargılama adabını kalp, dil, nefis, muamele ve hükmetme ile ilgili adap olmak üzere beş kategoriden oluşan bir sınıflandırma üzerinden özetlemiştir.

Eserin üç ana bölümünde ele alınan meseleler, Hanefî mezhebi edebü'l-kâdı literatüründe yer verilen meselelere paralel bir görünüm arz etmektedir. Ancak eserde diğer edebü'l-kâdı eserlerinde detaylı bir şekilde yer verilen furû fıkıh meselelerine değinilmediği, onlardan farklı olarak dönemin tartışılan konularından biri olan kadılar ve yargılama problemlerine odaklanıldığı görülmektedir¹⁵.

Beyânü'l-mesrûk başlığı altında hırsızlığın tarifi, mahiyeti, hırsızlık suçunda ceza gerektiren miktar gibi konulara değinilmiştir. Yazarın ek bölüm olarak yer verdiği *serîka* bahsi, risaleye özgün bir metin hüviyeti kazandırmıştır. Zira Hanefi mezhebi muhitlerinde yazılan temel edebü'l-kâdı eserleri ile içerik karşılaştırılması yapıldığında *serîka* bahsinin ayrı bir başlık altında değil genelde hadler bahsi altında incelendiği görülmektedir¹⁶. Çalışmamıza konu olan risalenin genelinde diğer edebü'l-kâdı eserlerinin aksine pratik hukuk meselelerine girilmediği halde furû fıkıh konularından biri olan *serîka* bahsinin müstakil bir başlık altında işlenmesi oldukça dikkat çekicidir.

Müellif risalenin üç ana bölümünde ve *Beyânü'l-mesrûk* olarak isimlendirdiği ek bölümde Hanefî mezhebinin temel furû fıkıh eserlerinden ve fetva mecmualarından yararlanmıştı. Bu eserler Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *et-Tecrîd*'i, Abdürreşid el-Buhârî'nin (ö. 542/1147) *Hulâsatü'l-fetâvâ* ve *Hizânetü'l-fetâvâ*'sı, Kadı İyâz'ın (ö. 544/1149) *Şifâ-i Şerîfi*, Kasânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*'sı, Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*'si, Burhaneddin el-Buhârî'nin (ö. 616/1219) *el-Muhîtü'l-Burhânî*'si, Abdürrahim el-Mergînânî'nin (ö. 651/1253) *el-Fusûlü'l-*

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Düzenlemeler*, Ankara, Hel Yay., 2014.

¹⁶ Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Simnânî, *Ravzatü'l-kudât ve tarîku'n-necat*, thk. Selahaddin en-Nâhî, Beyrut, Müessesetü'r- Risâle, 1984, c. IV, s. 1310; Alaüddin Ebî'l-Hasan b. Halil et-Trâblusî, *Muînü'l-hükkâm fî mâ yeterreddedü beyne'l-hasmeyni mine'l-ahkâm*, Beyrut, Dâru'l-fikr, ty, s. 185; Lisânü'd-dîn Ahmed b. Muhammed İbnü'ş-Şihne, *Lisânü'l-hükkâm fî marifeti'l-ahkâm*, Kahire, el-Bâbî el-Halebî, 1973, s. 288, (Burhaneddin Adevî, *Tekmiletü Lisânü'l-hükkâm*, s. 37); Mehmed Fikhî el-Aynî, *Risâle fî edebi'l-müftî*, thk. Osman Şahin, İstanbul, TDV Yay., 2018, s. 66.

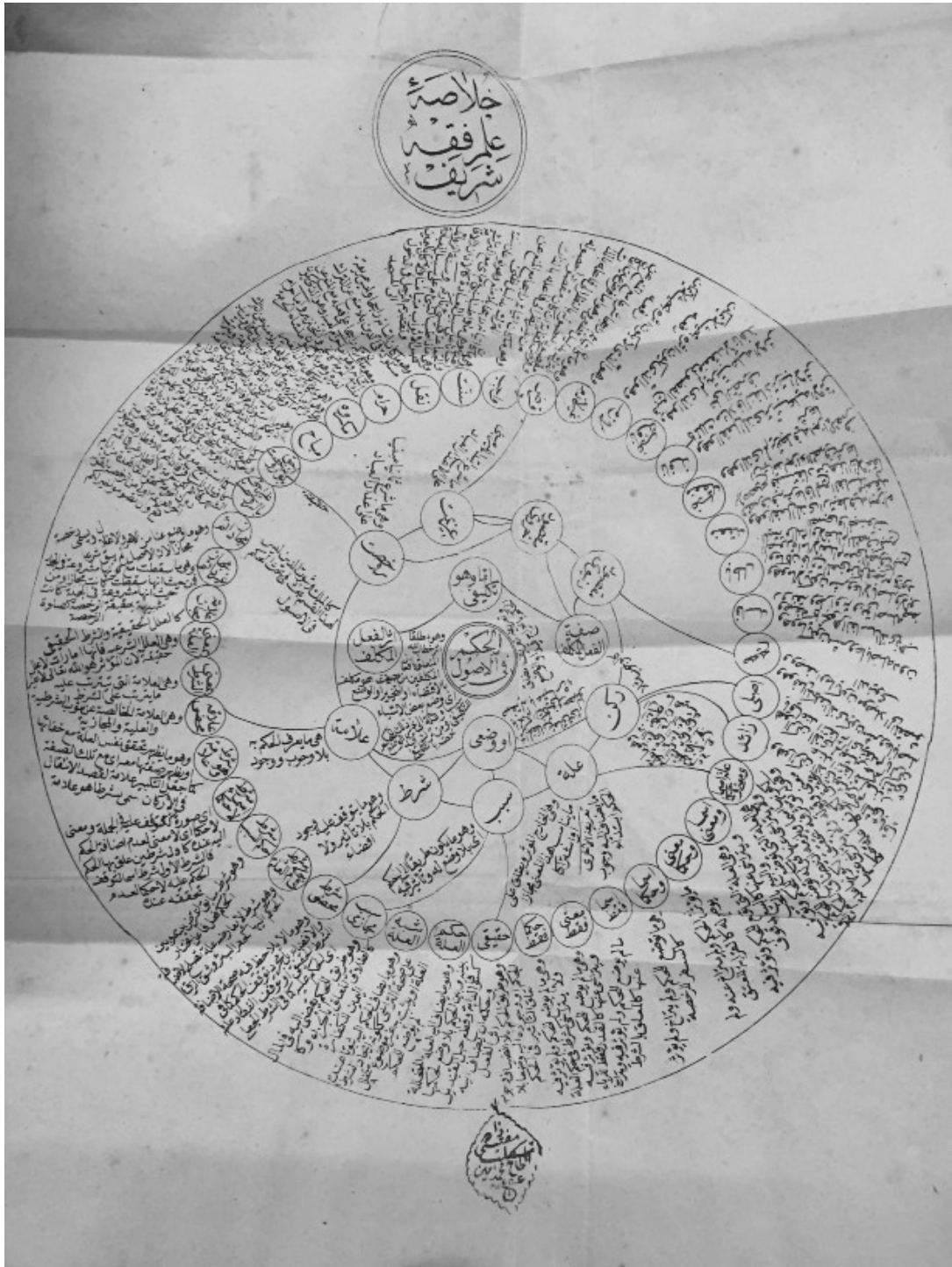
İmâdiyye'si, Zeylaî'nin (ö. 743/1343) *Tebyînü'l-hakâ'ik*'i, Âlim b. Alâ'nın (ö. 786/1384) *el-Fetâva't-Tâtârhâniyye*'si, Bedreddin es-Simâvî'nin (ö. 823/1420) *Câmiu'l-fusûleyn*'i, İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Bahrü'r-râ'ik* ve *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*'i, Timurtâşî'nin (ö. 1006/1598) *et-Tenvîrül-epsâr ve câmiu'l-bihâr*'ı olarak sıralanabilir.

Risalenin dikkat çekici hususiyetlerinden biri de “Hulâsa-i ilm-i fikh-ı şerîf” başlıklı bir fıkıh usulü tablosunun esere eklenmiş olmasıdır. Kitabın kapağında, eser adının altında, “kazanın fazileti ve âdâb-ı mürafâa ve muhakeme ve mesâil-i şer'iyeyi hâvî ve *usul-i fikh bir varaka üzerinde cedvel ile beyanı muhtevi* cümleye ehemm, sîmâ naib ve kâtip efendilere elzem bir risale-i mergûbedir” şeklindeki ifade tablonun eserin parçası olarak düşünüldüğünü gösterir. Tabloda fıkıh usulünün temel konularından biri olan hükümler bahsi kavramlar üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. Toplam elli sekiz kavramın bulunduğu tabloda kavramların tanımının yanı sıra kavramlar arası ilişkilere de yer verilmiştir. Bu tablo, fıkıh usulünün en geniş konularından biri olan hüküm bahsini tek bir sayfada özetlemesi açısından pratik bir faydayı haizdir.

Tablonun merkezinde hüküm bahsinin teklifi ve vaz'î hüküm olmak üzere ikili ayrımına yer verilmiştir. Teklifi hüküm başlığı altında; “mükellefin fiilinin sonucu olarak hüküm” ve “mükellefin fiilinin vasfı olarak hüküm” başlıkları incelenmektedir. Mükellefin fiilinin vasfı olarak hüküm başlığı iki kısma ayrılmıştır. İlk kısım; kendi içerisinde dünyevi maksadın öncelikli olduğu hükümler ve uhrevi maksadın öncelikli olduğu hükümler olmak üzere yine ikiye ayrılmıştır. Dünyevi maksadın öncelikli olduğu hükümler başlığında; sahih, fasit, batıl, mün'akid, gayr-ı mün'akid, nâfiz, gayr-ı nâfiz, lâzım ve gayr-ı lâzım hüküm kavramları yer almaktadır. Uhrevi maksadın öncelikli olduğu hükümler ise: azimet ve ruhsat olmak üzere kendi içerisinde iki kısma ayrılmıştır. Azimet bölümünde farz, vacip, sünnet, mekruh, haram ve nafîle hükümlere yer verilmiştir. Ruhsat bölümünde ise ruhsat kavramı ve çeşitleri ele alınmıştır. Mükellefin fiilinin vasfı olarak hüküm başlığının ikinci kısmında ise vaz'î hükmün çeşitleri olarak rükün, illet, sebep, şart ve alamet konuları işlenmiştir.

Müellifin *Zübdetü'l-fünûn ve hulâsati'l-mütûn*'unun benzer tablolardan oluşması, onun müderrislik sıfatı ile beraber düşünüldüğünde söz konusu tablonun tedris amacıyla telif edildiğini düşündürmektedir. Genel olarak hüküm bahsinin özetlendiği bu tablo, tahminimizce medrese öğrencilerinin fıkıh usulünü daha kolay öğrenmeleri ve hifzetmeleri için hazırlanmıştır. Zira tablonun kaynağını Osmanlı medreselerinde fıkıh usulünde ana kaynak olarak okutulan Ebu'l-Berekât en-Neseî'nin (ö. 710/1310) *Menâru'l-Envâr*'ı oluşturmaktadır.

Tenvîrû'l-ahkâm Latin harflerine aktarılırken mukaddime kısmı, âyet, hadis ve birtakım Arapça ifadelerden oluşan iktibasların orijinal yazımları korunmuştur. Hadislerde manayı bozmamak kaydıyla harf-i cer ve kelime farklılıklarının mevcut olduğu yerlerde metne sadık kalınmıştır. Metin içerisinde tercümesine yer verilmeyen ayet ve hadislerin tercümeleri ve kaynakları dipnotta zikredilmiştir. Tercümesi mevcut ifadelerin kaynakları dipnotta zikredilmiş, tekrara düşüleceği endişesiyle günümüz Türkçesine uygun biçimde tekrar tercümelerine yer verilmemiştir. Ayet ve hadislerden yapılan nakıs iktibaslara mevcut kısmın italik yazılması yoluyla dipnotta işaret edilmiştir. Gerekli görülen yerlerde köşeli parantez kullanılarak anlamı tamamlayan birtakım eklemeler yapılmış ve noktalama işaretleri kullanılmıştır.

Hülâsa-i İlmi Fıkh-ı Şerîf.

TENVÎRÜ'L-AHKÂM FÎ TEBYÎNÎ MÜŞKİLÂTİ'L-HÜKKÂM

[Giriş]

”الحمد لله الذي قضى بكل ما كان وما يكون. فخلق خلقاً جديداً بين الكاف والثون ليعرفون. وبه عليه بقوله ما خلقت الجن والانس إلا ليعبدون. ووضح بيّنهم شرعة ومنهاجاً كل من استمسك بها فهو المصون. وبأمرهم لحفظها أن يحكم بين الناس بالعدل المأمون. والصلاة والسلام على سيدنا محمد الذي هو خير الأنام. بل هو أفضل الرسل الكرام. صاحب معجزة باقية على صفحة الأيام. وعلى آله وأصحابه الذين قوى بهم قواعد الشرع و بيان الإسلام. وكشف بآرائهم غوامض الأحكام. ونجى من الضلال من تبعهم إلى يوم القيامة. ويمد فيقول العبد المقتدر إلى ربه القدير القوي. محمد أمين بن محمد نوري الإسكيني المنفي السابق بعريزاده. غفر الله ذنوبهما في الدنيا والآخرة. أن من القضايا المسلمة الشحيحة عند أهل العقول. والأحكام المتبقية لدى ذو العقول. أن قوام العالم ومحمورية المسلك وتأمين الحقوق. تدور على إجراء الشريعة المطهرة بين المخلوق. و يتنظم بسببها معاش المبدأ ونحاة المعاد وقد أفلح من تمسكها بتيل المراد يوم التاد. ولهذا تشبث بها تشبثاً كلياً. بأخذ عهد الميثاق من المأمورين أن لا يتحرّفون عنها انحرافاً كلياً ولا جزئياً. سلطاننا سلطان العظيم. والخاتان الأقدم. ظل الله في العالم. السالك بما لم يملكه الملك الأقدم. مثل الصنعا والعدن. والتعل الشريف الذي ليسه صاحب المقام المحمود والعدن. الحاوي بين ذلاقة السيف وحذافة القلم الحامي بلاد أهل الإيمان. السامي آثار العصيان وانطخيان. ملك مسالك الأفاق. وإرت سرير السلطنة بالاستحقاق. ألا وهو السلطان الأعظم ابن السلطان المعظم. السلطان عبد العزيز خان. أيده الله الملك السنان. لا زالت شمس دولته العلية مضيئة كالشمس وقصبيها. وما برحت أهلة سلطنته منيرة كالكواكب إذا تليها. وما فتأت أنوار رافته على العباد منخيلة كالتهار إذا جيلها. لنا كانت محافظة الشريعة المطهرة على السداد. موقوفة على القضايا بالحق بين العباد. جمعت المسائل المتعلقة بأداب الأحكام والقضاء ليتضح بها القضاء. وحصل لنا النفع والمكافآت. ولخصت منها ما يلحق به. وخلصت عنها ما يحتاج إليه. وجعلتها ترجمة لتكون أعم منفتح. وستبينها بتوير الأحكام. في تبين مشكلات الأحكام. ورتبتها لتشتملة على ثلاثة فصول. ومُنظمة لاستنباطها من أدلة وأصول.“

[Girişin Tercümesi]

[Hamd, olmuş ve olan her şeye hükmeden Allah'a aittir. O, bilmeleri için nûn ve kâf arasını yeniden yarattı. Bu duruma “insanları ve cinler ancak bana ibadet etsinler” [Zâriyât, 51/56] sözüyle dikkat çekmektedir. Aralarına tutunanın korunacağı usûl ve şeriat vaz etti. Bu şeriatın korunması için insanlar arasında tam adaletle hükmetmelerini emretti.

Salat ü selam insanların en hayırlısı olan Efendimiz Muhammed'e (sav) olsun. O kerem sahibi, peygamberlerin en faziletlisidir. O ilelebet bâki kalan bir

mucizenin sahibidir. Şeriatın kaidelerinin ve İslam'ın esaslarının kendisiyle kuvvetlendiği ve ahkâmın kapalı hususlarının görüşleriyle keşfedildiği âline ve ashabına da selam olsun. Onlara tabi olan kıyamete kadar dalaletten kurtulmuştur. Sonrasında Kâdir ve güçlü olan Rabbine muhtaç olan kul der ki: sâbık müftü Arabzâde [olarak bilinen] Muhammed Emin bin Muhammed Nuri el-İskilibî Allah dünyada ve ahirette onların günahlarını affetsin. Akıl sahiplerinde tahkik edilen kesin olgulardan (kaziyyelerden) ve nakil sahiplerince yakîn olarak bilinen hükümlerden biri şudur: Âlemin/dünyanın temeli, saltanatın kuruluşu ve hukukun güvencesi, mahlûkat arasındaki tertemiz şeriatın icrasına bağlıdır. Dünyanın geçimi ve ahiretin kurtuluşu ona bağlı olarak düzenlenir. Muhakkak kıyamet günü murada nail olarak ona tutunan kurtuluşa erer. Bu sebeple, sorumluluğu üstlenenlerden külli veya cüzi olarak onu tahrifata uğratmayacağı konusunda misak almak suretiyle ona bütün olarak sıkı sıkıya bağlıdır.

Sultanımız, yüce sultan ve ulu hakandır. Allah onu yeryüzünde gölgelendirsin. Ona önceki meliklere verilmeyen şeye malik olmayı nasip eylesin; San'a ve Aden, övülmüş makam ve Aden'in sahibinin giydiği na'l-i şerîf gibi. Müslüman beldelerin koruyucusu, kılıç gibi keskin bir dile ve kalemin zekasına sahip olan, isyan ve tuğyan kalıntılarını yok eden, ufukların memleketlerinin meliki, saltanat tahtının mirasına layık olan şüphesiz o büyük padişahın oğlu en büyük padişah'tır: Sultan Abdülaziz Han. El-Melikü'l-Mennân olan Allah onu desteklesin. Hala büyük devletinin güneşi güneş gibi parlamakta ve aydınlatmaktadır. Eğer onu izlerse, saltanatının hilali ay gibi parlamayı sürdürecektir. Eğer ortaya çıkarsa merhamet nurları kullar üzerine gün gibi parlamayı sürdürecektir. Tertemiz şeriatın muhafazası tastamam olduğunda kullar arasında dosdoğru bir şekilde meseleler üzerine kurulu olacaktır.

Kadıların yararlanması için hâkimlerin ve kadılığın âdâbı ile ilgili meseleleri bir araya getirdim. Böylece bizim için fayda ve mükâfatlar elde edildi. Kendisiyle fetva verilenlerden bazısını özetledim. Kendisine ihtiyaç duyulan şeyleri açıkladım. En iyi bir biçimde yararlanılması için onları tercüme ettim. Hâkimlerin sorunlarını açıklaması açısından onu *Tenvîrû'l-Ahkâm* (hükümleri aydınlatma) olarak adlandırdım. Delillerden ve asıllardan istinbât amacıyla düzenlenmiş şekilde üç bölüm olarak tertip ettim].

Fasl-1 Evvel: Kazanın Keyfiyet ve Faziletini ve Ona Müteallik Olan Bazı Es'ile Ve Ecvibeyi Beyân Eder

Kaza lügatte hükme derler. Kemâ kâle'Allahu Teâlâ “وقضى ربك ألا تعبدوا إلا إياه”¹⁷ mana-yı münîfi “Ya Muhammed sizler eşyadan bir şeye ibadet etmeyip ancak Allahu Teâlâ ve tekaddes hazretlerine ibadet edin diye rabbın hükmetti” demektir. Ve ıstılah-ı ehl-i şerî'de kat'-ı husumetle alâ-sebîl-ilzâm hükmi-i şerî'den ihbâra itlâk ederler. Hak Teâlâ'nın esteîzü billâh “فلما قضينا عليه الموت”¹⁸ ayet-i kerimesinde olan gibi yani “hazret-i Süleyman üzerine mevte ilzâm ettim” demek olur.

İmdi kaza, kitap ve sünnet ve icmâ-i ümmet ile meşrudur. Esteîzü billâh: “إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ”¹⁹ el-âyetü bu hitâb, âmm ve yahut hükkâma hâs olarak fermûde-i Rabb-i izzettir ki, “Sizler emanetleri ehline edâ edin ve beyne'n-nâs hükmettiğiniz vakitte adl ile hüküm eyleyin” demektir. İşte bu ayet-i kerimenin delâlet-i nassıyla kazanın meşruiyeti sabit olur. Nitekim “تَزَهُوا مِنَ الْبُولِ فَإِنَّ عَذَابَ الْقَبْرِ مِنْهُ”²⁰ hadîs-i şerîfi ile azâb-ı kabir sabit olduğu misillü usulde mukarrerdir ve her nebi onunla memurdur. Hulâsa-i kelâm “إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ”²¹ nazm-ı celilinde “Tevrât-ı şerîfi inzal ettim, onda hidayet ve nur vardır. Onunla nebiler hükmeder buyrulmuştur”. Hidayet ve nurdan murat, hakla kaza olduğundan bunun menâfi ve mehâsini bir ehad üzerine hafî değildir.

Eğer hakla kaza olmasa idi ibâd perişan, bilâd viran olup zulüm ve fesad intişar bulurdu. Binâenaleyh hâkim zalimi mazlumdan tefrikte ve hakkı müsta-

¹⁷ “Rabbın, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle” (İsra, 17/23. âyetten nakıs iktibas).

¹⁸ “Süleyman'ın ölümüne hükmettiğimizde, öldüğünü, ancak asâsını kemiren ağaç kurdu göstermişti. Süleyman'ın cesedi yere yıkılınca ortaya çıktı ki, eğer cinler gaybı bilmiş olsalardı o aşağılayıcı eziyete katlanıp durmazlardı” (Sebe/14. âyetten nakıs iktibas).

¹⁹ “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder” (Nisâ/58).

²⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünen*, nşr. Abdullah Hâşim Yemânî. Beyrut, Dâru'l-Marife, 1966, c. I, s. 311. Hadîs-i şerîf meâli: “İdrardan uzak durun (sakinin). Zira kabir azabının çoğu ondandır”.

²¹ “Kendilerini Allah'a vermiş olan peygamberlerin ve -Allah'ın kitabını korumaları kendilerinden istendiği için- rablerine teslim olmuş zahitlerin, bilginlerin Yahudiler arasında kendisiyle hükmettikleri, içinde hidayet ve nur bulunan Tevrat'ı elbette biz indirdik. Hepsi onun (hak olduğunun) şahitleri idi. O halde insanlardan korkmayın, benden korkun da ayetlerimizi az bir bedel karşılığında satmayın. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir” (Maide/44. âyetten nakıs iktibas).

hik olanlara îsâlde emr-i maruf ve nehy-i ani'l-münkerde Hak Teâlâ ve tekaddes hazretlerinin yeryüzünde naipleridir. Onun için "القضاء بالحق من أقوى الفرائض وأفضل العبادات"²² denildi. Manası, "Hakk vech üzere kaza etmek, Hak Teâlâ ve tekaddes hazretlerine imandan sonra cemî'-i farzların akvâsı ve cümle ibadetlerden efdaldır" demek olur. Vâkıa Peygamberimiz aleyhissalâtü vesselâm efendimiz hazretleri "عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة"²³ buyurmuştur ki, "Bir saat adaletin yetmiş yıllık ibadetten hayırlı bulunduğunu" beyandır. Abdullah b. Mesud "Bir gün hakk vech üzere kaza etmek yetmiş yıllık ibadetten efdaldır. Hakla kaza demek hasmeyn beyninde olan muâmelatı ta'dîl ve tesviye ile hüküm ve kat'-ı nizâ etmekten ibarettir" buyurduğuna nazaran beyne'n-nâs adl, amâl-i ebrârın efdalinden addolundu ve ahiret derecâtının dahi a'lâsıdır. Hazret-i Âişe radiyallahu anha'dan mervî olan işbu hadîs-i şerîfe dikkat olunsun:

"أتدرون من السابقون إلى ظل يوم القيامة؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: الذين إذا أعطوا الحق قبلوه، وإذا سئلوه بذلوه، وحكموا للناس كحكمهم لأنفسهم."²⁴

Yani efdal-i enbiyâ aleyhi ekmelü't-tahâyâ Efendimiz, ashaba hitaben "Kıyamet gününde Hak Teâlâ'nın rahmet ve ihsanına sebkat edenler ve cennât-ı naîmde mukarrebînden olanlarınız olduğu malumunuz mudur?" buyurunca, ashab-ı kirâm rıdvânullahi aleyhim ecmain, "Allah ve Resulü a'lem" dediklerinden ol Resul-i ahirü'z-zamân yine feth-i dehân-ı hakikat-nişan buyurup "Onlar şol kimesnelerdir ki, kendilerine hak verildikte kabul ve haktan suâl olundukta hakkı ifade hususunda sa'y ve bezl-i makderet ederler. Ve müslimîn için hüküm eyleseler, nefisleri için hükmetmiş gibi hükmederler" buyurdu.

İmdî hak ile kaza 'indallah mahbûb ve mergûb olduğuna esteîzü billâh: "وإن حكمت فاحكم بينهم بالقسط إن الله يحب المقسطين"²⁵ mefhumu şahid-i âdildir. Mana-yı mübîn-i ayet: "Ey Resul-i sahib-i şefa'at! Eğer hükmedersen onların beyinlerini emr olduğu gibi adl ve tesviye ile hüküm eyle, Hak Teâlâ adl ile hükmedenlere mahabbet

²² Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed. *Mecmau'l-ehur fi Şerhi Mülteka'l-ebhur*, thk. Muhammed Ahmet el-Muhtâr, Beyrut, Dâru'l-kütübü'lilmiyye, 2016, c. III, s. 210.

²³ Ebû Muhammed Cemâleddin Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed Zeylaî, *Nasbu'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye*, Beyrut, 1995, c. V, s. 67.

²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk., Şuayb el-Arnaût, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2001, (23243).

²⁵ "Onlar, hep yalana kulak veren ve durmadan haram yiyen kimselerdir. Sana gelirlerse aralarında hüküm ver veya onlardan yüz çevir. Onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Eğer hüküm verirsen aralarında adaletle hükmet. Şüphesiz Allah adil olanları sever" (Maide/42. âyetten nakıs iktibas).

eder” demektir. “المقسطون على منابر من نور يوم القيامة على يمين الرحمن”²⁶ hadîs-i lâzımü’t-tah-dîsinin medlûl-i beşâret-şumûlû dahi “Adl ile hükmedenler kıyamet gününde arş-ı alânın sağ cânibinde nurdan kürsüler üzerinde otursalar gerektir” müjdesini gûş-i müminîne isâl eder. “Kaza bu vechile eşref ise Ebû Hanîfe rahmetullah hazretlerine üç kere teklif olunup her birinde kazadan ibâ ve imtina etmekle mahpus ve mütezzî oldu” suali irat edildiği surette, “Ol İmam-ı hümâm nefi e‘amm olan tedvin-i fıkıhla meşgul olduğu için kabul etmedi” denilir. Hatta hîn-i sabâvetinde bir kuş tutup hapsettiği mahalde kuş öldüğünden “Bunun hakkını îfâen mevtimiz mahbeste vukûa gelse gerektir” buyurmuş olmalarıyla âhirü’l-emr nutk-ı velayetleri yerini buldu. İmam hazretlerinin cenazesi musallaya vaz’ olundukta namazını kılmak için gelen nâsın kesret-i terahum[un]dan tedfini zuhr vaktinden asra dek tehir kılınıp ve yirmi gün kabr-i şerîfi üzerinde namazını edâ eylediler. Rahmetullahi aleyh rahmeten vâsia.

Hidâye ve *Kâfiye*’de beyan olduğuna göre kazanın terki azîmet kabîlinden ise de adli ikâme için duhulüne ruhsat vardır.

Ammâ kazayı talep ve kabul beş kısım üzeredir. Birisi vacip, biri müstehap, biri mübah, [biri mekruh] ve birisi haram olur.

Vacip olan şol kimesnedir ki kazaya taayyün eyleye yani ehl-i ilim ve ehl-i adl olup ol beldede ondan gayrı kazaya salih olur kimesne bulunmaya. Öyle olan kimesneye kazayı kabul vaciptir. Zira onun kabulü emr-i maruf ve nehy-i ani’l-münker kabîlindedir. Terkiyle âsim olur. Çünkü hukuk-ı ibâdı muhafaza ve ahkâm-ı şer’-i şerîfe tatbik ona münhasırdır. Öyle olıcak kazayı talep ve kabul etmek revadır. Şu halde kendisiyle ehl ü ıyâl ve a‘vânının rızık-ı kifâyesi beytûlmâldan olmak lazımdır. Sebebi dahi âmmenin mesâlihi için mahpus olduğundan infakı iktiza etmesi meselesidir. Bundan mâadâ rızık miktar-ı kifâyede olmayıcak nâsın malına tamah etmek ihtimali olabileceği cihetle yine onu geçindirmek beytûlmâla aittir. Hz. Ömer radiyallahu anh Kadı Şüreyh’e (ö. 80/699) her ayda yüz dirhem verdi, ba’dehu Hz. Ali kerremallahu vecheh her ayda beş yüz dirhem verdi.

Müstehap olan şol kimesnedir ki, ondan gayrı kazaya salih olan buluna, lakin ol aslah ola.

²⁶ “Yönettikleri insanlara, ailelerine ve sorumlu oldukları kişilere karşı adaletli davrananlar, [Allah katında], *Rahmân’ın yanında nurdan minberler üzerinde ağurlanacaklar*” (Hadîs-i şerîften nakıs iktibas). Bkz. Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut, Dâru İhyâu’t-Türâsîl-Arabî, ty, “İmâre”, 18.

Mübah olan ondan gayrı kazaya salâhiyette bulunanlar ona müsâvî ola yahud fakir-i zî-iyâl olup hacetini kaza ve fakrını def için kazayı tahsile sa'y eylese kezâlik mübahtır.

Mekruh olan şol kimesnedir ki kazaya salih olup fakat gayrısı aslah ve akvem buluna.

Haram olan dahi cahil olmakla kazaya ehil olmaya yahut ehl-i ilm ise de mücerred tahsil-i câh u nâs üzere isti'lâ ve a'dâdan ahz-ı intikâm ve ahz-ı rüşvet için tahsil-i kazaya sa'y ede; bunların cümlesi haramdır. Esteîzü billâh

“تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ”²⁷ ayet-i kerimesi ile bunların hurmetine istidlâl olundu.

Kazanın tahvîf ve tahzîri hakkında vürûd eden âsâr, ancak ulemadan olup cevr edici ve cüheladan olup bi-gayri ilmin, nefsinin bu mansıba idhâl edici kadılar hakkındadır. Peygamberimiz aleyhissalâtü vesselam:

القضاة ثلاثة: قاضيان في النار وقاض في الجنة قاض عمل بالحق في قضائه فهو في الجنة وقاض علم الحق مخالف متعدياً وذلك في النار وقاض بغير علم واستحيا أن يقول لا أعلم فهو في النار.²⁹

buyurdu. Hulâsa-i manâ-yı münîf-i hadîs-i şerîf: “Tâife-i kudât üçtür: İki ehl-i cehennemdir. Birisi ehl-i cennettir. Bu ehl-i cennet olan şol kadıdır ki, hakla kazada amel ede, işte ol kimesne ehl-i cennettir ve ehl-i nâr olanın birisi şol kadıdır ki hakkı bile, ta'diye ve cevrederek hakka muhalefet ede, işte öyle olan kadı ehl-i nârdır. Ve birisi bi-gayri ilmin hükmede ve bilmem demeye, âr eyleye, ol dahi ehl-i nârdır” demek olur. Bundan fehm olunan tahzîr ve tahvîf cahil hakkındadır, pes izhâr-ı hak için an-ilmin içtihat eyleyen kadı hata etse bile yine bir sevap verilir. Aleyhissalâtü vesselâm hazretleri, “إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ فَأَصَابَ، فَلَهُ أَجْرَانِ، وَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ فَأَخْطَأَ، فَلَهُ أَجْرٌ”²⁹ buyurmuştur. Yani “Bir hâkim hükmünde hakka vusul için sa'y ve içtihat etse hakka isabet ederse iki ecir verilir ve eğer hata ederse bir ecir i'tâ olunur”.

وداود وسليمان إذ يحكمان إذ نفشت فيه غنم القوم وكنا لحكمهم شاهدين. ففهمناها سليمان وكلا آتينا حكما وعلمنا.³¹

²⁷ “İşte âhiret yurdu. Onu yeryüzünde haksız üstünlük kurmak ve bozgunculuk çıkarmak istemeyenler için hazırlanmış bulunuyoruz. İyi son, Allah'a karşı gelmekten sakınanların olacaktır” (Kasas/83).

²⁸ Ebû Davud, Sünen, nşr. Şuayb Arnavut, Beyrut, Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009, (3573).

²⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, thk. Muhammed el-Mu'tasım bi'llah el-Bağdâdî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1997, c. IV, s. 32.

³⁰ “Dâvûd'u ve Süleyman'ı da an. Bir zamanlar, (zarar görmüş) bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı. Bir topluluğun koyun sürüsü, geceyin başıboş bir vaziyette bu ekinin içine dağılıp ziyan vermişti. Biz de onların hükmüne tank idik. Süleyman'ın dava konusunu iyi anlamasını sağladık. Her birine de hükmetme yeteneği ve

kavl-i şerîfi buna delâlet eder. Zira Vacib tealâ hazretleri, Hazreti Davud'u içtihat ile ve Hazreti Süleyman'ı hakka isabet etmesiyle senâ eyledi. Eğerçi "من ولي القضاء فقد ذبح بغير سكين"³¹: Kadı olan kimesne bıçaksız boğazlanmış gibi olur" ve diğer hadîs-i nebevîde "من ابتلي بالقضاء فكأنما ذبح بغير سكين"³²: Kaza ile müptela olan kimesne ke-enne bıçaksız boğazlandı" beyan-ı Risâlet-penâhîsinden ekser-i nâs kazadan tahzîr manâsı istifham ederler. Filhakika bıçak zâhirde ve bâtında amel eder. Zâhirde cerâhat ve bâtında nez'-i ruh eyler, lakin bıçaksız dahi insan helâk olabilir. Mesela boğmak zâhirde cerâhat etmez iken bâtında bıçakla boğazlanmak gibi nez'-i ruh eder. İşte kadılık zâhirde eser etmez. Zira câhdır, ancak bâtında sahibinin hali tebâhdır. Çünkü hak üzere tesviye etmeyicek din muhtel olur. Hayat dedikleri de şer'an dindir. Dini olmayanlara Allah Teâlâ ve tekaddes hazretleri "mevtadır" buyurdu. Esteîzü billâh "إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى وَلَا تُسْمِعُ الطُّمَّ الدُّعَاءَ"³³; el-âyetü yani istiare tariki ile "Ölülerdir ve sağırlardır onlar imana daveti kabul etmez" demektir.

Bazı ehl-i ilm, hadîs-i şerîf-i mezkurda dahi kazanın şerefine ve azm-ı kad-rine delil buldular. Şol cihetten ki bir kadı nefsinin Hak Teâlâ'nın hükmüne teslim edip hak ve adli ikâme için ekârib ve ebâidin husumâtında muhalefetlerine sabır ve lâimînin levmini isğâ etmemekle onları emr-i hak ve kelime-i adle ircâ ile dava ve inatlarından sarf eylediği sırada zebîhü'l-hakk olup kendiler[in]e cennet verilen şühedanın haline bâliğ olur tevcihinde bulundular. Vâkıa hazret-i Fahr-ı kainâtın cenâb-ı Ali ve Muaz b. Cebel ve Mağfil radiyallahu anhüm hazarâtını kazaya müvella kıldığı bunu teyit eder ve ammâ Hakk tealânın esteîzü billâh "وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ"³⁴, dahi "وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ"³⁵, dahi

ilim verdik. Kuşları ve tesbih eden dağları da Dâvûd'un buyruğu altına soktuk. Bunları yapan bizdik." (Enbiya/78-79 ayetten nakıs iktibas).

³¹ Süyûtî, *el-Câmiu's-sagîr*, thk. Enes eş-Şâmî, Kahire, 1982, Darü'l-Hadis, 540.

³² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Abdusselam Şahin, Beyrut, 2005, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. IV, s. 542.

³³ "Bil ki sen ölülere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da çağırıyor duyuramazsın" (Neml/80 ayetten nakıs iktibas).

³⁴ "Kendilerini Allah'a vermiş olan peygamberlerin ve -Allah'ın kitabını korumaları kendilerinden istendiği için- rablerine teslim olmuş zâhidlerin, bilginlerin yahudiler arasında kendisiyle hükmettikleri, içinde hidayet ve nur bulunan Tevrat'ı elbette biz indirdik. Hepsi onun (hak olduğunun) şahitleri idi. O halde insanlardan korkmayın, benden korkun da âyetlerimi az bir bedel karşılığında satmayın. *Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir*" (Maide/44. âyetten nakıs iktibas).

³⁵ "Tevrat'ta İsrâiloğulları'na, cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş... Yaralamalarda da kısas vardır. Kim kısası bağışlarsa bu kendisi için bir kefarettir olur. *Ve her kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerin ta kendileridir*" (Maide/45. âyetten nakıs iktibas).

“وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ”³⁶ ayât-ı beyyinâtının üçü de muhtâr olan kavle göre Yehûd taifesinin hâkimlerinin hakkındadır. Onlar Allahu Teâlâ hazretlerinin inzâl buyurduğu nazm-ı celilinden müstefâd olan hakkı istihan ve inkâr ettikleri haysiyetten küfür ile tavsif ve ol hükümden hurûc ettikleri cihetten fisk ile tezyif olundular.

Envârü't-tenzîl haşiyesinde tâife-i yehûddan olan hâkime âhâd-ı nâstan bazı kimesneler yenine rüşvet koyup irâe ile hacetini ifade eylediği ve ol dahi rüşveti görünce hakkın hilafı olarak hükmedip rüşveti aldığı musarrahtır. Lakin ilm-i usûlde beyân olunduğu vech üzere her ne kadar ayet-i celîlenin mevrîdi hâs ise de ol sıfât ile mevsuf olanlara hükmünün şumulü vardır. Hâkim olanlara sıfât-ı mezkûre ile ittisâftan hazer etmek lazımdır. Aleyhissalâtü vesselâm Peygamberimiz hazretleri “وما السحت؟” suallerine, Resul-i güzîn “الرشفة في الحكم” cevabını itâ eyledi. Medlûl-i hadîs-i şerîf,³⁷ “Nâr-ı cahîm vücûd-ı insanda rüşvetten hâsıl olan lahme ölüdür” demek olmakla “سحت” hüküm hakkında ahzedilen rüşvet olduğu tebeyyün eyledi.

Ebu Hanîfe rahmetullahi aleyhi, “Bir hâkim hükmünde rüşvet alsa fi'l-hâl mün'azil olur. Her ne kadar mevlâ tarafından azlolunmasa da artık ettiği hükümler bâtıldır” demiştir.

Rüşvet deyu hakkı bâtıl etmek yahut bâtılı hak etmek için verilen şeye itlâk olunur, onun için temellük olunmaz ve istirdâdı lâzım gelir. İmdi bir kimesne, kazayı rüşvet ile alsa yani kadı olmak için mal verse de kadı olsa hakikatte hükmü nâfiz olmaz. Zira faside bina olan fasittir, müftâ-bih de budur.

İmdi fâsığın kazaya taklîd olunmaması fiskı vasıtasıyla kıllat-i mübâlâtına binaen vacip olduğundan taklid-i kaza emniyeti iktiza etmemekle mukallid, âsim olup mamafih ehl-i şehadetten bulunduğu şerefle taklid sıhhate makrûndur. Şu kadar ki fâsık olan kimesnenin müftî olmasında ihtilaf edildiğinden sahibü'l-*Bahr* ve sahibü't-*Tecrîd* olmasını tercih ettiler. Fâsık şol müslim ki kebîreye ikdâm ede yahut sağîreye musırr ola.

Fasl-ı Sâni: Hâkimin Evsâf ve Ahlâkını Beyan Eder

Hâkim olan evvela nefsinin ahlak-ı reddiyeden tahliye (تخليه) ve ahlak-ı hamîde ile tahliye (تحليله) eylemesi elzemdir. Ahlakın esbâb-ı ihtiyâriyeye teşebbüsle tebdîl

³⁶ “İncil'e tâbi olanlar da Allah'ın onda indirdikleriyle hükmetsinler. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar fâsıkların kendileridir” (Maide/47. âyetten nakıs iktibas).

³⁷ Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, thk., Muhammed Zührî en-Neccâr, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye Beyrut 1399, IV/99 (5440).

ve tathîri kâbil olur. Hatta Eflâtun'un şâkirdi olup ba'de zaman ondan müfâratla diyar-ı âharda bir hakîm-i diğere mülâzemeti hîninde Eflâtun'un kemâlâtını zikrederdi. Bir gün ol hakîm "Senin vasfeylediğin Eflâtun ne şekil ve kıyafettedir, tasvîr eyle" deyicek, şâkird suretini tersîm eylediğinden hakîm-i zü-fünûn "Eflâtun'da şu miktar ahlak-ı rediye rû-nümûndur" demesini şakirt sureten kabul etmeyerek bir müddet mürûrunda yine nezd-i Eflatun'a avdetle vâkıayı haber verdikte, Eflâtun bunu istimâ ile "Evet, hakîmin isnad ettiği ahlâk-ı rediyenin mebdei bende vardır. Lakin ri'yâzet ve tasfiye ile hiçbirini zâhire ihraç etmedim" demiştir.

Binaen aleyh hâkimin fazz ve galîzü'l-kalb olmaktan ise hîn-i murafaada huşunet [ve] şiddete bedel rıfkla muamele etmek gerektir. Nitekim Vâcib Teâlâ hazretleri nazm-ı hakîminde "فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ"³⁸ buyurdu. Yani ey sîretine melekler hayran olan nebi-i kerîm, men'ût-ı ayet-i "وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خَلْقٍ عَظِيمٍ"³⁹, "ashabına lînet ve rıfkla muamele Rabbinden rahmet ve ihsandır. Cefa ve huşunet göstermiş olaydın, onlar senin etrafından dağılıp inkiyâd etmezlerdi". Bundan malum oldu ki ol sıfatlar teneffüre ve hakkı kabul etmemeye bâis olur ahlak-ı reddiyedendir, irtikâbı nâ-sezâ görünür.

Ve dahi vakt-i murafaada hak zahir olunca muhalefet ve te'addî etmekten ihtiraz edile. Zira kaza def'i fesaddan ibarettir, bu sıfatlar ayn-ı fesâd olur. Ve hâkime layık olan, haramdan ictinâb etmekle dininde ve salâhında mu'temedün aleyh olmak gerektir. Öyle olıcak nefis ve hevâlarına tâbi olmaz, hilaf-ı hakla hükmetmez.

Ve hasmeynden hiçbirine kalbiyle meyletmek hâkime yakışmaz. Bunlardan mâadâ her hâkim ilim ve akıl ve fehminde sikadan olmak iktizâ eder, ta ki umûr-ı iştibâhtan dûr olup hükmünde hata etmeye ve mesâili usulden istinbât eyleye. "Şol kimesnenin ilim ve akıl ve fehmi on kişiden ziyade olmayınca hâkim olamaz" demişlerdir.

Hâkim caniye ukûbet hususunda isti'câl etmeyip belki ol cinayetten necât cihetini teemmül eyledikten sonra hudûd-ı şer'îye sübutunda hükm-i ilâhiyi icraya şefkati haylûlet ettirmeye. Esteîzü billâh "وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ"⁴⁰ buyuruldu.

³⁸ "Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever" (Ali İmran/159. âyetten nakıs iktibas).

³⁹ "Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsindir" (Kalem/4).

⁴⁰ "Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dinini uygulama hususunda o ikisine karşı merhamet duygusuna kapılmayın. Müminlerden

“Bir yerde bir hadd-i şer‘î icrâ olunmak ol yerde kırk sabah yağmur yağmaktan hayırlıdır” denildi.

Hâkim olan sünnet ve âsâra dahi âlim olmak layıktır; yani Resulullah sallallahu aleyhi vesellem hazretlerinden kavlen ve fiilen sâdır ve sabit olan sünnet-i seniyyeye ve ashab-ı kiramdan mervî olan hadîs-i şerîfe vukûfu lazımedendir.

Ve onun fıkıh bilmesi dahi icab eyler ki kitap ve sünnet ve icmâdan müstefâd olan ahkâm ile mukteziyât ve işârât ve ibârât ve delâlât ile sabite olan hükümleri bilmiş ola. Zira kadı olan hakla kaza etmeye me‘murdur. Esteîzü billâh “يا داود إنا جعلناك خليفة في الأرض فاحكم بين الناس بالحق”⁴¹. Öyle ise hakla hükmetmek, usul kaidesinde dâll bi'l-iktizâ ile bunları bilmeye tevakkuf eder.

Ve hâkime kıyas-ı fukahâyı dahi bilmek gerektir. Zira havâdis, mahdûde-i gayr-ı mahsûredir. Nusûs, mahdûde-i mahsuredir. Binaen-alâ-zâlik kadı her bir hadîsede husumeti kat' edecek nass-ı sarîh bulamaz. Nusûstan manayı istinbâta muhtaç olur, bu da olmaz, illâ kıyas-ı fukahâyı ve içtihadı bilmek ile olur. Kaza umûr-ı müslimînin ehemminden olmağla kadı olan zat ziyade âlim ve kâdir ve mesâil-i şer‘iyeyi bi-hakkın usulden istinbâta muktedir olmalıdır. Bu surette velinimet-i bî-minnetimiz dâmet devletühû ve kâmet saltanatuhû efendimiz hazretlerinin makam-ı celîl-i iftâyâ tayin buyurmuş oldukları zat-ı me‘âlî-sıfât, teftiş ve tefahhus buyurup evlâ olanı hizmet-i kazaya memur etmek muktezidir. Zira hadîs-i şerîfte:

“من قلد إنساناً⁴³ وفي رعيته من هو أولى منه فقد خان الله ورسوله وخان جماعة والمؤمنين.”⁴⁴

Yani “Men-lehü'l-emrin raiyyetinde kazaya evlâsı var iken gayr-ı evlâyı kazaya taklid eylese Allah ve resulüne ve cemaat-i müslimîne hıyanet etmiş olur” tehdidi variddir ve Eşbâh'ta “iki kere zulmetmiş olur” muharrerdir ki birisi gayr-ı müstehikine verdiği için ve birisi müstehikki kazadan men etmiş olduğu içindir. Hazreti Ömer radiyallahu anhdan rivayet olundu ki “Men-lehü'l-emr memurînin kesbinde ve iktisâbında sevaba ve isme müşterek olur. Öyle olıcak ehl-i din ve ehl-i ilim ve ehl-i fazl ve ehl-i verâ bir kimesne tercih olunmak lazımdır” buyurdular. Bazı ehl-i telif, kazaya salih olanın sıfâtını ta'dâd zeylinde “Bunlar ehl-i ilim ile

bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun” (Nur/2. âyetten nakıs iktibas).

⁴¹ “Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır” (Sad/26. âyetten nakıs iktibas).

⁴² عملا.

⁴³ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dirâye fi tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1983, c. II, s. 165.

meşveretten istikbâr eylemez ve takva ile muttasıf olup zekâvet ve fetânetle her maslahatta acûl olmayarak müteennî bulunur; nâsın yedinde olan eşyaya tamah-tan tenezzüh eyler; kâmil ve marziyü'l-ahvâl olur; min gayr-ı kibr vakûr ve mehîb ve min gayr-ı zaaf mütevazılardır; hakkında lâimin levminden havf etmezler; hileden kesîrû't-taharrüz mesleğini adâb-ı şeriata tatbik eder; dininde ve aklında ve hilminde kendine şey verecek nesnelere tevâkkî üzeredir; uyûn-ı nas kendi cânibine masruf olduğundan ve nüfus hassaten ona iktidâda bulunduğu hâkim cerbezden dahi kaçınır” evsafını yazmışlardır.

Fasl-ı Sâlis: Kazanın Adabı ve Kadının Efâl-i Hasenesini Beyan Eder

Kadı bir mahalle hükümet için oturduğu vakitte ol mahal, âmme-i nâsın malumu olmak gerektir. Aleyhisselatü vessalam Efendimiz hüküm için mescid-i saadetlerinde ârâm buyururlardı. Binâberin “إِنَّمَا بُنِيَتِ الْمَسَاجِدُ لِذِكْرِ اللَّهِ تَعَالَى وَالْحَكْمِ”⁴⁴ hadîs-i Resul-i emîndir. Manası, yani “Mescitler ancak zikrullah ve hüküm için bina kılındı” demek olmasıyla şunda ikisinin beynini tesviye, hükm-i ibadetten olduğuna delil-i vâzihdir. Öyle olucak mescitte kadı otursa sünnet-i seniyye yerini bulur. Eğer sual olunur ise ki müşrikînin, hâizînin husumeti iktiza eder, onlar ise duhûlden memnu'lardır. Cevabımızda, “müşriklerin necâseti itikattadır, zâhirde değildir, o sebeple duhûlden men olunmazlar; ammâ hâizînin husumeti mescidin kapısında fasledilir” deriz.

Kadı olan kimesne kalîl dahi olsa hediye kabul etmez. Çünkü bunu almak ihdâ edene mürâ'âtı müstelzim olur. Sahib-i *Hulasâ*'nın beyanına göre hediye getiren, bir mükâfat me'mûlünde ise yahut red ile kalbi kesr olunacak ise kabul edip hediye miktarı kendi malından ona şey itâ etmelidir. Ebû Hanîfe ve Muhammed rahimehümallâh buyurmuşlar ki, hâkim olana hediye helal değildir. Eğer almış olsa beytûlmâla vaz' olunup cemaat-i müslimînin malı olur. Sahib-i *Muhît* kavline nazaran hâkime hediye veren, akrabasından zî-rahm mahrem ise bu surette kabul caizdir. Reddinde kat'-ı rahm bulunmağla ol dahi haram olduğundan ihtiyar edilmez. Yahut hediye vermek âdeti ise mu'tâdından ziyade olmadığı surette kabul olunur. Ziyade ise o miktarını reddeder. Zira hediyein ziyadesi husumet vaki olursa meyletsin için olduğu malumdur. Sahib-i *Bahr* indinde kadı sultanın hediyesini kabul eder. Ömer b. Abdülaziz hediye reddettikte, “Resulullah kabul etti, siz neden almazsınız?” deyince, “Ona hediyedir, bize rüşvettir” cevabını verdi.

⁴⁴ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, “Tahâret”, 98-100.

Hâkim davet-i hâssaya hazır olmayıp davet-i âmmede bulunsa beis yoktur. Davet-i âmme kadı için iddihâr olunmamağla ondan ekl, kaza için değildir. Amma davet-i hâssa ise bunun hilâfına mülâbisdir. Eğer kadı ile davet eden beyninde karâbet var ise İmam Muhammed ve Züfer indlerinde davet-i hâssaya dahi icabet edebilir.

Davet-i hâssa şol davettir ki kadı hazır olmasa iddihâr olunmaya; davet-i âmme, kadı hazır olmasa da terk edilmeyen davettir. On kimesne yahut ekall olursa davet-i hâssa ve ondan ziyadesine davet-i âmme derler. Hitân ve arûs davetleri davet-i âmmedir. Bunlardan mâadâsı davet-i hâssa sayılır. Cenazeye hazır olmak ve hasta sual-i hâtırına varmak hâkim hakkında lâ-beistir. Bunlar müslimin müslim üzerine olan hukukundandır:

للمسلم على المسلم ست حقوق إذا ادعاه يجيبه وإذا مرض يعود إذا مات يحضره وإذا لقيه يسلم عليه وإذا استنصح ينصحه وإذا عطس يشمته.⁴⁶

Yani hadîs-i münîfinin mazmûnu müslimin müslim üzerinde altı hakkı olup; birisi davet olunursa icabet, ikinci hastayı istifsara rağbet, üçüncü cenazeye azîmet, dördüncü mümin ile mülakatta redd-i selama himmet, beşinci talep görürse icrâ-yı nasihat, altıncı aksırsa “yerhamukallah” duasına gayrettir. İşte bu hukuk-ı sitte kaza ile sâkıt olmaz buyuruldu.

Hâkim ilm-i fıkihta marifetli bir katib-i adl ittihâz eder. Bazı ulema, “Ol kâtipte dört sıfat bulunmak lazımdır” dediler; “biri adalet, ikinci akl-ı müstakîm, üçüncü re’y-i sedîd, dördüncü iffettir”.

Bundan başka her kadı mutemed ve emîn bir kimesne ittihâz edip murafaaya gelenlerin tertibine tayin etmelidir. Ol dahi husumetten evvel geleni bir mahalle ve sonra geleni bir mahalle ve nisâ olanı ayrıca mahalle tertip koymalı. Kat'-ı husumete bed' olundukta evvel geleni evvel murafaa, sonra geleni sonra murafaa muvafık-ı adalettir. Nisâ için başka bir gün tayin ederse ol dahi evla olur denildi.

Ve dahi hasmeyn beynini iclâsen tesviye şarttır. Yani iki hasmın arasında kuûdlarınca adalet olunmalı. İki de hizasında hakk-ı vasatta kendüye iki zirâ' miktarı yere oturtulmalı, bunlar gerek zayıf gerek kavî olsun ve gerek biri zayıf biri kavî bulunsun, isterse ana ve evlâd-ı sağîr ve kebîr olsun, yok zımmî ve abd ve hür bulunsun. İkisini bir canibe oturtulmaz. Zira birisi kendisine yakın olmak icab eder, tesviye fevt olur. Sahib-i *Bahr*, *Fetâvâ-i Kebîr*'den nakleder ki sultan bir adamla muhâsama için gelip kadının meclisinde beraber otursa hîn-i murafaa-

⁴⁵ Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, Cenâiz, 52/3.

da kadıya layıktır ki kendi makamından kalkıp yerine sultanın hasmını oturtup kendi yer üzere oturup murafaa ede. İmam Yusuf rahimehullah hîn-i vefatında bükâ edip ehad-ı hasmeyne kalben dahi asla meyletmedim; ancak bir nasrânî ile Harun Reşit'i husumette tesviye eyleyemediğini teessüfle söylemiştir. Hâkim olan ikbâlen ve nazaran dahi hasmeyni tesviye için ikisine ma'an teveccüh ve nazar eder. Resulullah sallallahu aleyhi vesellem:

”إذا ابتلي أحدكم بالقضاء فليسو بين الخصوم في المجلس والإشارة والنظر فلا يرفع صوته على أحد الخصمين أكثر من الآخر“⁴⁷

hadîsi iktizasınca ashâba hitâben “Sizden biriniz kaza ile müptelâ olduğunuz vakitte hasımlar beyninde oturmakta ve nazar ve işaret hususlarında adalet edin, birine savt kaldırıp birine yavaşça söylemeyin; zira hasmeynin birini tercih ile diğerinin kalbi kırılır” buyurdu. Ve hem de hâkim hasmın birine sırran söylemeyip el ve baş ve göz ile işaret etmez ve haber sormaz ve davasına kuvvet verecek şey telkin eylemez.

Fakat istintâk ve iskâta adalet eder. İki hasım huzur-ı hâkimde muhâsama ederken hâkimin emin nasb ettiği kimesne ortalarına kaim olur, taşradan geleni men eder. Ve her birini söyletir, birisi söylerken ol emin diğerini söyletmez kelimeleri fehm olmak için. Ve mümkün olduğu mertebe cemî'-i cihetten beynlerinde tesviye ve adalet eder. Dahî şahide “Şu vechile şehadet edin” deyu talim etmez, çünkü bunda şahide iâne vardır.

Hâkim meclis-i kazada alışveriş edemez. Hazret-i Ömer radiyallahu anh Kadı Şüreyh'e yazdığı namesinde meclis-i kazada bey' [u] şirâ etmemeyi emir buyurmuştur. Sahib-i *Bahr*, mutlak beyan ederek hükkâm beytûlmâlden aldığı nesne nefsine kifayet ederse gerek meclis-i kazâ ve gerek gayri mahalde bey' u şirâ etmez. Zira “nâs kaza için müsâhele ederler, ol dahi adline münâfidir” dedi.

Hâkimin hâzır bi'l-meclis olan husemâ ile mülâtefesi müzeyyil-i mehâbet olduğundan kazâyâ hâle verir. Kadı olan mağmum bulunduğu ve zihni bir arıza ile müşevveş olduğu halde kazâyâ tasaddî etmemelidir. Çünkü kazâda tefekkür lâzımdır, bu a'râz sıhhat-i fikre mâni olur. “لا يقصي القاضي وهو غضبان”⁴⁷ hadîsi “Kadı gazaplı olursa hükmetmez” emrini şamil olmasıyla delil-i müddeâdır.

Kadı kazâ edecek gün nafîle oruç dahî tutmaz hikmeti, nev'an[-mâ] açlıktan hâlî olmayacağından zihne teşvîş ve ıstırap vermesidir.

⁴⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, thk. Abdülatif Muhammed Abdurrahman, İstanbul, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015, c. II, s. 86.

⁴⁷ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, Mısır, Müessesetü'r-Risale Naşirûn, 2005, c. III, s. 512.

Kadıya layıktır ki hısımlar karındaşlar olup yahut ammi oğulları olursa musâlaha olsun için redd-i leyyin ve müdafaa-i kalîl ile defeder. Kazâ her ne kadar bi-hakkın ise de çok kere adâvete sebep olduğundan böylece etmek ahsendir.

Kadı müddeâ-aleyh üzerine bir hadiseyi hükmettikde müddeâ-aleyhin kalbini tesliye ile kazânın vechini kendisine beyan ve tefhîm etmek lazımdır. *Şifâ-i Şerîf* sahibi Kâdı İyâz, Mısır'da hâkim iken bir şahıs beyt-i şerîfe azimet ettikde ol esnada bir kimesne ol şahıs için kadı huzurunda “mekân-ı muhrezden şu kadar malımı serîka etti” deyu dava ve iftira, ikâme-i beyyineye ictirâ edicek Kadı İyâz, ondan serîka me'mûl etmediğinden müddeânın kelimasına ve şahitlerin takririne gayet dikkat ve ihtimam etmiş ise de her birerleri edâ-yı şهادet etmeleriyle hükm-i şer'î luhûkunda müddeâ-aleyh teselli-i hâtır edip “senden bu serîka me'mûl değildir, egerçi şahitlere de dikkat ve ihtimam-ı tâm ettim, ne çare; yolunda edâ-yı şهادet ettiler, biz de zahir-i şeriatı icraya memuruz, onun için hükmettim” demiştir. Ba'dehû ol şahıs edâ-yı hacc edip ravza-i mutahharayı ziyarete aleyhi efdali's-salavâti ve ekmeli't-tahiyât Efendimizi rüyasında müşahede ederek mefhar-ı kâinat, ol mahkûma iltifat buyurup “Sen sârik değil idin, lakin şahitler zahirde edâ-yı şهادet ettiler, İyâz da hükm eyledi, ona muğber olma, benim şeriatımı icra etti, sen de me'cûrsun” buyurulmağla, saadet-i ebediye ile mübeşşer olmuştur. Kadının kadılık zamanında olduğu mahalde hukuk-ı ibâddan bir şeye ilmi lâhık olsa beyyine ve yemine tasaddî etmeksizin ilmiyle kazâ etmek caizdir.

Kadının ilmi şahideynin şهادeti gibidir, belki daha evladır. Kadının ilmiyle hâsıl olan, yakîn ve muâyene iledir. Şهادetle hâsıl olan, galebe-i zan iledir. Muâyene zandan evladır. İmam Muhammed, ilm-i kadıya itibar etti. Mesela kadı, bildiği bir adam bir adamdan şu kadar şeyi gasp etti, ol şeyi gâsıptan alır, malikine verir. Kâdının ilmi hudûd ve kısastan gayri hukukta kifayet eder. Ebû'l-Mekârim, *Şerh-i Vikâye*'de beyan eder ki bir adam kadı olmaksızın bir belde hukuk-ı ibâddan bir şeye âlim olsa, sonra ol beldeye hâkim olsa da ol hadise onun huzurunda murafaa olursa Ebu Hanîfe indinde evvelki ilmiyle kazâ etmez, lakin İmameyn indinde kazâ eder.

İmâdiye'de kadının ilmiyle beraber bir şahit bulunmak şart kılındı. Şahid-i vahid bulunursa hükmen şahideyn olmuş olur. Ol surette kazâsı sahihtir. Hâkim nef[s] için ve kendi hakkında şهادeti makbul olmayan usûl ve fûrûnun menfaati için kazâ etmek sahih olmaz. Kazânın binası şهادettir.

Şهادeti makbul olmayan için kaza dahî sahih olmaz. Amma mazarratları için sahihtir. Ve dahî zevcesinin nefi için kazâ sahih değildir. Mazarratı için sahih

olur. Men-lehu'l-emrin nef'i ve darri için kazâ etmek sahihtir. Huzur-ı hâkime iki hasım tekaddüm ettikde dilerse tesniye sığasıyla, “ما كلامكما وما حاجتكما” hitabını ederek “maslahatınız nedir?” deyu sorar. İstemezse sual etmez, sükût ercahtır. Çünkü sualde tahrik-i husumet olduğundan ve hâkim ise kat'-ı husumet için oturmuş bulunduğu (ibtidâ) hasmeynden davacı olan müddeîyi söyler. Sonra “müddeâ-aleyh senden şu kadar hak dava eder, ne dersin?” sualini îrad eder. Bu surette müddeînin hakkı ya müddeâ-aleyhin ikrarıyla veya müddeînin ispatıyla veya yeminden nukûlüyle sabit olur. Eğer müddeâ-aleyhin ikrarıyla sabit olursa hapsolunmaz. Her ne kadar müddeî hapsolunmasını talep ederse de meğerki hâkim edâ ile emredip ol dahi ibâ ederse ol zaman hapsolunur. Eğer müddeînin beyyinesiyle sabit olursa müddeî hapsini talep etmeksizin hapsolunur. Ve eğer yeminden nukûlüyle sabit olursa ikrar hükmündedir; emrolunmaksızın hapsolunmaz. Bu üç surette hâkimin hükmüyle dava fasl olunmuş olur.

Fasl-ı davada lafz-ı sarîh lazımdır; “hükmettim” demek gibi ya “ilzam ettim” demek yahut “indimde sahit oldu” ya “sabit oldu” ya “zahir oldu” ya “ale's-sahîh bildim” demek misillü. Ammâ müddeâ aleyh yeminden nukûl etmeyip müddeînin talebi ile yemin verilirse bu surette dava fasl olunmuş olmaz. Müddeî beyyine ikâme edinceye kadar husumet kat' edilir. Müddeî ikame-i beyyine ederse yine dava mesmûadır. Hadîs-i şerîfte varit olmuştur; mefhum-ı âlîsi: “اليمين الفاجرة أحق أن ترد بالبينّة العادلة”⁴⁸. “Kâzibe olan, yemin-i âdile olan beyyine ile reddolunmaklığa lâyıktır” demektir. Müddeînin yemin talep etmesi beyyinesi olmamaya delâlet etmez, câiz ki gaipde ola. Yahut beldede olsun, hâzırda olmasın yemin beyyineden bedeldir. Asla kâdir olduğu vakitte yeminin hükmü batıl olur.

Hızânetül-Fetâvâ'da hasmın talebi olmaksızın kadı olan zât beş mevzide müddeîye yemin verdiği yazılmıştır.

Evvelkisi bir ayıp ile reddolan şeyde ayıbına muttali olduktan sonra satmaya çıkarmak veya ol şeyi kullanmak icâr ve isticâr gibi ki kabulünü ima eder rızada bulunmadığına.

İkincisi şüf'a davasında şefî' olan kimesneye şüf'a davası eylediği mahallin satıldığını işitip de taleb-i müvâsebe ederek işhâd ve ale'l-fevr iddia ile şüf'asını iptal etmediğine.

Üçüncüsü bir hatun zevc-i gâibi üzerine nafaka farz ve takdirini talep eyledikde gâip olan zevci tatlik etmediğine ve kendisinin nafakasına kâfi bir şey bırakmadığına ve nakden bir akça vermediğine ve gittiği yerden irsal eylemediğine.

⁴⁸ Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın, Katar, Dâru İbn Hazm, 2012, c. X, s. 508.

Dördüncüsü istihkak davasında ba'de'l-isbat müstahik olan kimesneye iddia eylediği şeyi bir kimesneye satmayıp ve bağışlamayıp bir suretle mülkünden ihraç etmediğine.

Beşincisi bir kimesne meyyit üzerine deyn yani alacak davasına kıyam edip ba'de'l-isbat matlubu olan akçayı hayatında meyyitten veya meyyit tarafından bir şahıs vasıtasıyla almadığına veya kendi emriyle aldırmadığına veya sulh ve ibra ve yahut bir şeyi mukabilinde istîfâ ve istihlâl etmediğine ve indinde bir rehni olmadığına yemin verir.

Hâkim mü'min-i muvahhid olan ehl-i İslam'a vâhid-i hakiki olan cenâb-ı Vâcibu'l-vücûd hazretlerine kalem ile yemin verir. Dilerse Hak Teâlâ ve tekaddes hazretlerinin sıfatlarını zikir ile yemini tağlîz eder.

Nasrâniyye, Hazreti İsa aleyhi's-selâm üzerine İncil'i inzal eden tanrıya kalem ile yemin verir. Yehûdiyye, Hazreti Musa aleyhi's-selâm üzerine Tevrat-ı şerîfi inzal eden tanrıya kalem ile yemin verir. Ve ikisinde de münzili zikir ile yemini tekid eder. Zebur her ne kadar Tevrat'tan sonra ise de esteîzü billâh "وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ"⁴⁹ bu ayet-i kerimenin delaletiyle, Zebur'a tabi olan az olmakla münkariz olmuştur. Mecûsiyye ateşi halkeden tanrıya yemin verir. Onlar, ateşe tazim ederler; ibadet zu'muyla öyle olıcak itikat ettikleriyle yemini te'kit eder. Ve puta tapan müşriklere ancak tanrıya kalem ile yemin verir ki onlar da tanrıyı ikrar ederler. Esteîzü billâh "وَلئن سألتهم من خلق السماوات والأرض وسخر الشمس والقمر ليقولن الله"⁵⁰: "Ey girîve-i küfürden müşrikîni cadde-i imana davet ve hidayet eden nebi-i celâletmenkabet sen onlara sual etsen 'yeri göğü kim halketti?' 'Elbette Allahu Teâlâ hazretleri halketti' derler". Bu vechile tanrıyı ikrar ederler.

Amma şol madde ki sebep sabit olduktan sonra sebebin irtifâi sahih olmaya. Öyle olan maddenin davasında hâkim, müddeâ aleyh[e] yemini icmâen sebep üzere verir, hâsıl üzere vermez. Mesela bir abd-i Müslim mevlâsından ıtk dava eylese mevlâsı inkâr etse "ıtk etmedim ki" deyu, sebep olan ıtkı verir; yoksa "hür değil midir" deyu hâsıla vermez. İşte bu madde [ile] ıtk[ı] sabit olduktan sonra abd-i Müslim'in rıkka rücûu sahih olmaz.

Amma sebep sabit olduktan sonra irtifâi sahih olan maddede dahi hâsıla verildiği surette müddeâ[y]e terk-i terahhum olup müraât edilmiş olur. Yine

⁴⁹ "Andolsun zikirden sonra Zebûr'da da, 'Yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır' diye yazmıştık" (Enbiyâ/105. âyetten nakis iktibas).

⁵⁰ "Şayet o inkârcılara, 'Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı yasalarına boyun eğdiren kimdir?' diye soracak olsan, hiç tereddütsüz 'Allah'tır' derler. O halde haktan nasıl yüz çevirirler?" (Ankebût/61. âyetten nakis iktibas).

icmâen sebep üzere verilir. Mesela bir kimesne civarıyla şüf'a talep etse müşteri de Şafiiyyü'l-mezheb olsa Şafiî'de civar ile şüf'a vacip değildir. Bu surette müşteriye “üzerinde hakk-ı şüf'a yok mudur” deyu hâsıla yemin verse onun itikadında yeminine sadık olur, müddeî[y]e müraât fevt olur. Yine icmâen “iştirâ etmedim ki” deyu yemin verir. Sabit olduktan sonra, def'i sahih olup hâsıla yemin verildikte bir zaruret olmazsa Ebu Hanife ve Muhammed indlerinde yemin hâsıla verilir. Amma Yusuf ind[ind]e yine sebebe vermeli. Mesela bir kimesne “bir adamdan hayvan iştirâ ettim” deyu iddia eylese, evvel [ü] âhir inkâr etse bu surette tarafeyne göre “hâlen beyninizde bey' kaim değil mi” deyu hâsıla kasev verilir. İmam Yusuf'a göre yine “bey' etmedim ki” deyu sebebe verir.

Bir kimesne irsen bir ayna varis olsa, âhar bir âdem, “ol ayn benim mülkümdür” deyu vâris-i mezkûrdan dava eylese ol dahi inkâr eylese bu surette hâkim yemini “ayn ol kimesnenin olduğunu bildim ki” deyu vârisin ilmüne verir.

Malum oldu ki hapis dahî meşrudur. Sahib-i *Tebyîn* kavlince hâkimin reyile yahut sahib-i dava olan müddeînin talebiyle hapsi lazım olan kimesne şol bir mekânda mahbus olur ki onda döşek ve ocak olmaz ve hariçten musâhebet için kimesne girmez. Akrabasından veya komşusundan bazı kimesne girerse de çok meks etmez, velev kefil ile olsa dahi. Cuma ve bayrama ve cemaate ve farz olan hacca ve huzur-ı cenazeye çıkmaz. Lakin *el-Hulâsa*'da kefil ile usul ve fûrû'un cenazesine çıkar, bundan gayrıya çıkmaz; fetva da bunun üzerinedir. Firar havfı olmazsa zincir [v]urulmaz. Fakr iddia ettiği için hapsolunmuş ise malı olsa çıkardı deyu galebe-i zan hâsıl oluncaya kadar hapsolunur.

Bir kimesne üzerine beyyine ile şu kadar hak sabit olıcak, ol hakkı edâ etmek için ol kimesnenin hapsi iktiza eder.

Bir kimesnenin nefsine diğeri kefil olursa icabında onu ihzar için kefil-i mezbûrun dahî hapsi caizdir. Yahut ol hakkı edâya bir şahıs kefil olursa hakk-ı mezkûru edâ zımnında ol şahsın da hapsine emredilir.

Bir kimesne usul ve fûrû ve zevî'l-erhâmının lazım gelen nafakası maslahatında hapsolunmak caizdir. Zevc, zevcesinin nafakası hakkında hapsolunur.

Bir kimesne huzur-ı hâkimde hâzır olan hasmından ya hasmının mevcut olan vekilinden bir hadise dava edip ehl-i şehadet olanlardan iki kimesne ol hadiseye lafzen ve manen şehadetleri birbirlerine muvâfık olup ikisinin şehadeti dahî müddeînin davasına mutabık olarak şehadet ettiklerinde hâkim onların şehadetlerini kabul eder. Hükm-i şer'îyi onların sırren ve alenen tezkiye-i hallerine tehir eyleyerek hâkim mümkün ise bizzat ehl-i iffet ve salâh olanlardan şahitlerin

ahvalini tefahhus eyler. İmam Muhammed ve Züfer kavlince iki ya artık kimesnelerden tezkiye eder. Ve Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf kavillerine göre bir âdil kimesneden tezkiye caizdir. Eğer mümkün, müteyesser olmaz ise onların isimlerini ve babalarının ve dedelerinin isimlerini ve sıfâtlarını dahi yazar ki isminde gayrı kimesne tezkiye olunmak iltibâsı vukûa gelmesin. İmam Muhammed indinde şühûdu iki âdil kimesneye tefrîken yazdığı kağıdı ellerine verir hallerinden sual ettirir. İmam Yusuf kavlince tezkiyede bir âdil kimesne kifayet eder.

Eğer birkaç kimesneler tadil ve tezkiye edip biraz kesân da cerh ve ta'n ederlerse, bu surette iki kimesne cerh üzere ittifak ederlerse hâkim şehadetlerini kabul etmez.

Ve eğer cerh olmayarak iki kimesne yahut bir âdil kimesne tezkiye ederse kabul edip onların şehadetleriyle ol hadiseyi müddeâ aleyh üzerine hüküm ile bunu sicile kaydeder.

Ve bazı havadiste iki kimesnenin şehadeti kifayet etmez. Nâstan bir cemaatin şehadetiyle sabit olur. Semâda sehâb muzlim olduğu vakitte hilal-i ramazan ve hilal-i fitrı ru'yet gibi.

Ve bazı mevâdda hüküm ahrâr-ı ricâl-i müslimînden dört kimesnenin şehadetiyle olur; recm ve hadd-i zina misillü. İki racülün şehadetiyle olur; kısas ve sâir had gibi.

Ve bazı maddede imrae-i vahidenin şehadetiyle hüküm sabit olur. Rical mutali olmayacak mevâdda; velâdet ve bekâret ve uyûbu'n-nisada olan gibi. Nitekim bir hadîs-i şerîfte varit olmuştur: "شهادة النساء جائزة فيما لا يستطيع الرجال"⁵².

Ve bunlardan mâadâda olan mevâdda bir racül ve iki mer'enin şehadetiyle olur.

Hâkim şehâdet ale's-şehâdeti hudûdda[n] ve kısastan gayri hukukta istimâ' eder. Şu şart ile ki eğer asıl olan şahitler huzur-ı hâkime gelmek müteazzir olursa. Ol dahi üç şeyin biriyle olur. Birisi asıl fevt olsa. İkincisi huzur-ı hâkime gelmeyecek kadar hasta bulunsa. Üçüncüsü üç günlük kadar mahalde ya dahî ziyade yerde ise. Bu surette her bir asıl için iki kimesne şahit olur, lakin ol iki kimesne başka olmak lazım değildir. Her bir asla ol iki kimesne kifayet eder. Bu şehadet ale's-şehadetin tahammülen ve edâ-yı keyfiyet ve sureti şöyledir ki asıl olan şahit fer'i olan şahide, "أشهد على شهادتي أنني أشهد بكذا" Ben bu maddeye şehadet ederim, benim

⁵¹ النظر إليه.

⁵² "Kadınların şahitliği ancak, erkeklerin muttali olamayacakları konularda olmak üzere caizdir" Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, tahk. Süleyman el-Bendârî, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1984, c. VIII, s. 478.

bu maddeye şehadetime şahit ol” hitabını eder. Bu üç şey ile hâsıl olur. Dahî fūrû olan şehadet huzur-ı hâkimde, “أشهد أن فلانا أشهدني على شهادته بكذا و قال لي أشهد علي شهادتي : Ben şehadet ederim ki fūlan oğlu falan bu maddeye şehadeti üzerine beni şahit kıldı ve benim bu maddeye şehadetime şahit ol dedi” cevabını verir. Ve dahî beş şey ile hâsıl olur. İşte her bir asla fūrû olan şahitler bu beş şeyi ihata eder. Elfâz ile zâid ve nâkıs olmayarak edâ-yı şehadet edebilirse hâkim şehadetlerini kabul eder, edemezlerse kabul olunmaz.

Huzûr-ı hâkimde serîka maddesine şehadet eden kimesneler serîka lafızlarıyla şehadet edip hayyiz-i kabulde olursa hâkim kat’-ı yed ile hükmeder. Ve eğer “ahzetti, yani aldı” deyu şehadet ederse makbul olduğu takdirce mal-ı mesrûkun damânıyla hükmeyle, kat’-ı yed hükmü verilmez. Zira ikisi birden cem olmaz. Şahitler hudûdda setr ile ihfâ beyninde muhayyer olduklarından evla olan mesrûkun minhinin hakkını îfâ ve cânib-i setre riayeten aldı diyerek şehadet etmektir. Şu dakîka-i enîkaya riayet eden şahit, “من ستر علي مسلم ستر الله عليه في الدنيا والآخرة”⁵³ hadîsi beşaret-peymâsıyla Cenâb-ı Mün’im-i bî-illetten dâreynde nail-i nimet ü mevâid olur. Fermûde-i risâletin mana-yı metînî: “Bir kimesne Müslim karındaşının ayıbını örterse Hak Teâlâ hazretleri onun ayıbını dünyada ve ahirette örter” demektir. Hatta hudûddan bir had için aleyhissalâtu ve’s-selâm hazretleri huzûr-ı nurzuhûr-ı nebevîlerinde şehadet eden kimesneye, “لو سترته بثوبك لكان خيرا لك”⁵⁴ buyurdular; yani “sen bunu setr edeydin senin için hayırlı olurdu” mefhumundan kinayedir.

Malum oldu ki herhangi hadisede şehâdet iktiza ederse lafz-ı şehadet ile edâ etmek şarttır. Şahit olan kimesne “bu hadiseyi bilirim” dese yahut “bu madde yakînen böyledir” dese hâkim şehadeti kabul edemez. Çünkü nusûs-ı Kur’an’iyede lafz-ı şehadet ile tasrîh buyurulmuştur; esteîzü billâh “واستشهدوا شهيدين من رجالكم”⁵⁵

⁵³ İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr*, Beyrut, Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009, c. VII, s. 367.

⁵⁴ Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Kahire, Dâru İhyâ’i’l Kütübî’l Arabiyye, 1951, c. II, s. 821.

⁵⁵ “Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; rabbi olan Allah’tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılca zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. *Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun.* Şahitler iki erkek olmazlarsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler gelmezlik etmesinler. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. Alış veriş yaptığımızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer bunu yaparsanız şüphesiz bu sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah’tan korkun,

âyet-i hakikat-gâyetiyle “واللاتي يأتين الفاحشة من نسائكم فاستشهدوا عليهن أربعة منكم”⁵⁶ nassı, “ثم لم يأتوا بأربعة شهداء”⁵⁷ emr-i sübhânîsi müddeâyaya delildir.

وكيفية الشهادة في الزنا: يثبت بِشَهَادَةِ أَرْبَعَةِ رِجَالٍ مُجْتَمِعِينَ بِالزَّوْنِ لَا بِالوَطْءِ أَوْ الْجَمَاعِ. وَيَسْأَلُ الْإِمَامُ عَنِ مَاهِيَتِهِ وَكَيْفِيَتِهِ وَبِمَنْ زَنَى وَابْنَ زَنَى وَفِي زَنَى فَبَيْنَهُ.⁵⁸

Zinada keyfiyet-i şehadeti ziyadesiyle tetkik vaciptir. Bunun için hâkim olan, şuhûda hitap ile “zina ne şeydir ve keyfiyeti ne suret üzere gördünüz, kimin ile ve hangi zamanda müşahede eylediniz” demeli. Şahitler üslub-ı matlûb üzere cevap verirlerse muhsan ve muhsane oluncaya kadar recm olunurlar. Recme ibtidâ şuhûd bed' eder, bundan sonra imâm, sonra sair nâs recm ederler. Eğer ikrar ile hükmolunursa evvela recme imam başlar, ba'dehû nâs. Hudûdullah icra olduğunda meyyit gasl ile üzerine namaz kılınır. Şehadet hususu gayet dikkate şayan olduğu cihetle “إذا رأيت مثل الشمس فاشهد وإلا فذع”⁵⁹ ifade-i nübüvvetpenâhî ile tahzîr buyuruldu. Medlûl-i şerîfi âmm olup “bir hadiseyi güneş gibi açık görürsen ona şehadet eyle ve eğer açık olarak bilmezsen terk eyle” demektir. Lafz-ı eşhedü her ne kadar haber ise de elfâz kısmından olmakla kizbden eb'addır.

Bir kimesne huzur-ı kadıda kendi veya naibi hâzır olmayan hasm-ı gâipten şu miktar hak iddia ettikte, ol hasım zahir-i rivayette üç günlük yerde olup ve Ebû Yusuf indinde varılıp geriye gelmeyecek kadar mahalde olursa “senin hasmın hâzır değildir” diyerek kadı müddeâyı reddetmez, davasını ve şahitlerini dinler. Üslub-ı sâbık üzere şahitleri tezkiye eder, ancak hükmetmez. Zira kazâ ale'l-gâip mezhebimizde caiz oldu. İmdi vukû'-ı hali ol hasmın bulunduğu vilayetin kadısına tahrir edip muvâcehe-i hasımda hüküm eylemesini bildirir. Sebebi ise hükm-i zahir üzerine olduğundandır. Bu meseleye nakl-i şehâdet unvanı verilir ki kitâbü'l-kadı ile'l-kadı demektir. Mamafih mücebince amel kıyasen caiz olmayıp istihsanen caizdir. Kıyasen caiz olmadığı; bunu yazan kadı yazdığı kadının huzûrunda kendi bulunup da lisanen nakletse ol kadı bununla amel etmez, nerde kaldı ki kitabet ve hattı ile amel eyleye. Kitabet kitabete müşabih olur, maslahatta tezvîr ihtimali bulunur. Ammâ istihsanen caiz olduğu Hazreti Ali kerremallahu

Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir” (Bakara/282. âyetten nakıs iktibas).

⁵⁶ “Kadınlarınızdan çirkin filde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açınca kadar evlerde tutun” (Nisa/15. âyetten nakıs iktibas).

⁵⁷ “İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkanların ta kendileridir” (Nisa/4. âyetten nakıs iktibas).

⁵⁸ Burhaneddin İbrahim b. Muhammed el-Halebî, *Mülteka'l-ebhur* (Mecma'u'l-enhur şerhiyle birlikte), tahrir. Halil İmran Mansur, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998, s. 332-333-334.

⁵⁹ İbn Ebü'l-İz, *Kitâbü't-Tenbîh alâ müşkilâtî'l-Hidâye*, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003, c. IV, s. 501.

vech eh ve radiyallahu anhü hazretleri hacet-i nâs için bununla ameli tecvîz buyurup sonra dahî ol bâbda icmâ mün'akid olduğundandır.

Hudûd ve kısasın gayri hukukun küllisinde vech-i meşrûh üzere amel olunur. Keyfiyet-i kitabet şöyledir ki kadı evvela kendi ismini, babasının ve dedesinin isimlerini ve davasını ve dava ettiği hadiseyi etrafiyla ve şahitlerin ismini ve babalarının ve dedelerinin esâmîsini ve şهادetlerini tezkiye edip hayyiz-i kabulde olduklarını ve müddeâ aleyh olan hasmın namıyla babası ve dedesi isimlerini ve sıfatlarını ve kabilesini yazar. Ve bu kitap kendinin olduğuna iki kimesneyi şahit kılar. Onların şahit olduklarını ve isimlerini, babaları ve dedelerinin isimlerini bu kitaba derç eyler. Onları tezkiye eder ve kendilerine bu kitapta olanı okur, mazmûnunu tefhîm ve “şu kitap falan mahalde kadı bulunan filan ibn-i fülana vasıl ola” yahut “ol mahalde kudât-ı müslimînden kadı olana vasıl ola” ibaresiyle tarihini keşîde eyleyerek şuhûd mahzarında mühürleyip onlara teslim eder. Kitab-ı mezkûr kadı-i sanî'ye vusûl ile mührü manzûr olsa da yine kabul edilmez. Müddeâ aleyhi huzûruna getirtir. Muvâcehesinde mukaddemki iki şahit gelir. Bu kitab[1] falan beldede kadı olan filan ibn-i fûlan bizim üzerimize kıraat etti, mündericatını anlattı ve meclis-i hükûmette mühürleyip bize teslim etti, bu vech üzere şahitleriz ve şهادet ederiz” dedikten sonra kadı-i sâni kitabı açar ve ne yazılmış ise hasma tilavet eyleyip onun üzerine hadiseyi lazım kılar.

Ammâ adâb-ı kazâ bazı kütübden istifade olunduğu vechile beş kısım olup evvelkisi kalp iledir o dahi beştir. Evvelkisi kadı olan kimesne kitap ve sünnete âlim; ikincisi hükümünde müstakil; üçüncüsü sual ve cevapta fetânetli olmaktır. Mesela fetânetli olmak şunun gibi ki İbn Ebî Leyla'nın hükûmeti vaktinde bir adamın iki oğlu olup ikisi dahî tehhül murat etmekle bir yerde ve bir emirde ve bir gecede akd-i nikahları ba'de'l-icra ikisinin zifafî hîninde hizmet-i beyti'l-arûsda bulunan nîsvândan zuhur eden hata sebebiyle bir veledin menkûhası diğere ve onunki âhara verildiğinden ale's-sabah hakikat taayyün ederek iki mahdum me'yûs ve mağmum olmalarıyla şu macera İbn Ebî Leyla'dan istiftâ kılınmış ve o dahî “iddet mürurunda zevcelerine erleri dâhil olurlar” cevabını vermiş olması bütün bütün bâis-i hırmân olduğundan keyfiyet İmam-ı Âzam hazretlerine ilam kılındıkta bu muktedâ-yı ümmet çocukların babasını sezâvâr-ı hitab-ı selamet-gâyet edip “mahdumlarına sual et, eğer her birisi medhûl-bihâlarından hoşnut ve razı iseler menkûhalarını tatlık ve medhûlün bihâlarını bi'n-nikâh tezevüc ve duhul etsinler. Zira kable'd-duhûl tatlık iddet[i] iktiza etmez” buyurdıklarından husûle gelen gam ve kasvet mübeddel-i sürûr u behcet olmuştur. İşte feraset ve fetânet böyle

olur. Âdâbü'l-kazâ'nın dördüncüsü müslimîne nasihat üzere olmaktır. Beşincisi ehad-i hasmeyne meyletmemektir.

Kısm-ı sâni, lisan ile olarak o dahi beştir. Birincisi, hâkim fuhş-ı kelam söylememektir. İkincisi, fasih ve belîğ ifade eylemektir. Üçüncüsü, munsıf olmayan kimesne ile münazara kıl[ma]maktır. Dördüncüsü, hüsn-i muâşeret, mülâtefe-i cemîle icrasında bulunmaktır. Beşincisi, zalimi zulmünden menetmektir.

Kısm-ı sâlis nefis ile olur, o da beştir. Birincisi, vera ve takva ile ittisâftır. İkincisi, ferâizi ahsen vech üzere edâdır. Üçüncüsü cümle hakkında icra-yı buğz u nefsaniyetten ibâdır. Dördüncüsü, muktedâ-bih olmağla şey verecek şeylerden ittikâdır. Beşincisi, ferâizi kemâ-yelîku ifa ile beraber ahkâm-ı şer'iyenin içtiha-dında dikkat ve itinadır.

Kısm-ı râbî', âdâb-ı muamele olmağla, şu da beştir. Evvelkisi cemî'-i hayvanattan keff-i ezâdır. İkincisi, emr-i bi'l-maruftur. Üçüncüsü, nehy-i ani'l-münkerdir. Dördüncüsü, ziyafet-i hâssayı terk ile ziyafet-i âmmeye zaruret halinde ikbaldir. Beşincisi, hediye kabul et[me]mektir.

Kısm-ı hâmis, âdâb-ı hükümettir, ol dahî beştir. Birincisi, hâkim kazâ için oturduğu vakit yemînen ve yesâran iltifat etmeyip iki dizi üzere edîbâne oturaktır. İkincisi, hasımları dahi öylece edîbâne bulunduraktır. Üçüncüsü, davayı huzur-ı kalple dinlemektir. Dördüncüsü, şehadeti ahsen vech ile şer'-i şerîfe tatbik etmektir. Beşincisi, şahitleri alâ-vechî'l-ihimâm tadil ve tezkiye etmektir.

Beyânü'l-Mesrûk

Serîka lügatte sahibinden izinsiz bir şeyi hufyeten almaya derler. Gerek ol şey mal olsun ve gerek gayrı olsun. İstılah-ı şerde ” اخذ مكلف خفية قدر عشرة دراهم ”; yani âkil baliğ olan kimesnenin bir mekânda veya muhâfiz indinde muhrez olup onda mülk ve şüphe-i mülk olmayarak on dirhem miktarı şeyi gizlice almaklığa derler. Sahib-i *Bedâyi'*in beyanına göre ol âkil baliğ olan hür olsun ve gerek abd olsun yahut zükûr ve inâstan bulunsun cümlesinde hükm-i serîka cari olur. Ammâ sabîde ve mecnûnda cari olmaz. Yani kat'-ı yed lazım gelmez.

Kühistânî'de beyan olunduğu vechile bir sabî ile bir âkil baliğ yahut bir mecnûn ile bir âkil baliğ ikisi bile serîka etseler her ne kadar âhiz olan âkil baliğ ise de Ebû Hanîfe ve Muhammed indlerinde yine âkil baliğden de kat'-ı yed lazım gelmez.

Ammâ gizli almak şu vechiledir ki eğer serîka gündüzde olursa ibtidası intihası gizli olmak gerektir. Mesela mal içinde muhrez olan mekânın duvarını gizlice

delse malı cebran olsa yine buna gizli ıtlak olunur. Bu iki surette gizlilik sârikin itikadına mübtenidir. Hatta bir adam bir recülün dârına girip nisâb-ı serîkaya bâliğ olur bir miktar mal serîka eylese, şu itikat ile ki malın maliki bilmedi, her ne kadar nefsü'l-emrde bilmiş ise de; işte ol âdem üzerine hükm-i serîka cârî olur. Ammâ sârik malın sahibinin bildiğini bilse hükm-i serîka cari olmaz.

Ammâ nisâb-ı serîka on dirhemi yedi miskal gelir. Derâhim-i madrûbe-i ceyyidden on dirhem kadardır. İmdi bir kimesne mal-i muhrezden şerâit-i mezkûre üzere dirhem-i mezkûrden on dirhem yahut kıymeti on dirhem-i mezkûra müsavi olur bir şeyi serîka eylese kat'-ı yed lazım olur. On dirhemden ekalle serîka ıtlak olunmayıp hüküm cây olmaz. Hatta bir şahıs hırza dâhil olup on dirhemden ekall ihraç ettikten sonra yine dâhil olup on dirheme tekmil etse yine kat'-ı yed lazım olmaz. Sahib-i *Bahr* eydür: Bir şahıs hırza dâhil olup hırzda iken kıymeti on dirheme müsavi bir altın yutsa sonra çıksa kat'-ı yed lazım gelmez. Lakin misline dâmin olur. Dahi şahs-ı mezkûr vezni on dirhem gelir sikke gümüşü olsa yahut kıymeti gayr-ı madrûbe olan on dirheme müsavi olan bir metâ'ı olsa yine kat'-ı yed lazım olmaz. Dahi mal-i mesrûkda sârikin mülkiyet ve şâibe-i mülki olsa yine kat-ı yed lazım olmaz. Hatta sârik ahres veya a'mâ olsa yine kat-ı yed lazım olmaz. Şu ihtimale binaen ki nâtik olmuş olsa şayed mülkiyet iddia ederdi, a'mâ dahi gayrın malını kendi malından temyiz edemez.

Dahi serîka dârü'l-adlde olmak gerektir. Hatta bir kimesne dâr-ı harpte ya dar-ı bağyde serîka etse sonra dâr-ı İslam'a çıksa yahut tutulsa kat-ı yed lazım olmaz. Dahi serîka iki mer'e, bir recülün şهادetiyle sabit olmaz. Ve şهادet ale'-ş-şهادet ile sabit olmaz. Ebû Hanîfe ve Muhammed rahimehumallah indlerinde bir kere ikrar ile sabit olur. Sahib-i *Tenvîr* eydür: Yeminden nukûl ile sabit olmaz, lakin mal-i mesrûkun damânı lazım gelir. *Fusûl-i İmâdiye*'nin beyanına nazaran "hudûda yemin yoktur, gerekse hudûd halis hakkullah olsun; hadd-i zinâ, hadd-i şürb ve hadd-i serîka gibi, gerekse hakkullah ile hakk-ı abd beyninde dair olsun, hadd-i kazf gibi. Hatta bir şahıs âhar kimesne üzerine "bana kazf etti" deyu dava etse ol âhar da inkâr etse ona yemin verilmez. Zira onda galip olan hakkullahtır, hudûd-ı hâlisa ilhâk olunur. Ammâ serîkada sârike mal için yemin verilir, eğer malik ahz-ı mal murad edip kat' murad etmediyse bu surette malike "serîka lafzını terk et, malımı ahz etti deyu dava et" denilir. Bu cihetle yemin teveccüh eder. Nukûl ederse malı tazmin olunur, kat'-ı yed lazım gelmez.

Zahîre'de beyan olundu ki serîka ikrar ile sabit oldukda sârike ikrarından rücu sahihtir. Hatta üzerine kat' kaim olmaz. Zira ikrarından rücu şübhe-i mülk

îrâs eder. Dahi bir cemaat serîka ikrar etseler sonra içlerinden birisi rücu etse cemî'sinden kat'-ı yed sakıt olur. *Tatarhaniyye*'den müstefâd olundu ki iki recül bir sârikin ikrarına şehadet etseler sârik de sâkit ya münkir olsa kat'-ı yed lazım gelmez. *Muhî'te* ve *Câmiü'l Fusûleyn*'de beyan olundu ki iki recül bir şahsın on dirhem serîka ettiğinin ikrar-ı sâbıkına şehadet etseler kadı mal ile kazâ eder kat'-ı yed ile kazâ etmez.

İmdi huzur-ı hâkimde iki recül bir şahsın mal-i muhrezden nisab-ı serîkaya baliğ olur bir miktar mal serîka ettiğine şehadet ettiklerinde hâkim ol şahitlere serîkanın mahiyetinden sual eder ki gasptan temeyyüz ve serîka, namazın tahfifine ve hufyeten gayrın kelmâsını istimâa ıtlak olduğundan onlardan tefrik ola. Dahi serîkanın keyfiyetinden sual eder; ne keyfiyetle ahzetti, kendi hırza dâhil olup da mı aldı, yoksa hariçten yedini idhâl edip de mi aldı, hırzın içinden bir kimesne taşraya ilkâ edip de taşradan mı aldı; bu keyfiyetler bilinsin için. Dahi zamanından sual eder; mazide midir, halen midir, zaman-ı sabâvetinde ya zaman-ı cünûniyetinde olmak ihtimal [mi]dir? Dahi mekânından sual eder; dâr-ı İslamda mı, yoksa dâr-ı harpte midir yahut kendisinin duhûlüne izin olunan beytten midir? Dahi miktardan sual eder; nisap miktarı mıdır, değil midir? Dahi kimden serîka etti deyu sual eder ki mesrûkun minh zî-rahm mahrem midir, değil midir yahut ehad-ı zevceynden midir bilinmek için.

İşte şahitler bu vücûh-ı mezkurenin her birerlerini beyan ederek edâ-yı şehadet edebilirler ise ve şehadetleri dahi hayyiz-i kabulde olur ise sârikın sağ bileği kat' olunması lazım gelir. Bu surette eğer mal-ı mesrûk aynen mevcut ise malikine reddolunur. Eğer mevcut değilse zâyi olsun yâ sârik izâe etmiş bulunsun damân lazım olmaz. Zira bizim mezhebimizde kat' ile damân cem' olmaz; nitekim hadîs-i şerîfte varit olmuştur ki “لا غرم على السارق بعد ما قطعت يمينه”⁶⁰ ve eğer vücûh-ı mezkûr[e]den birisini beyan edemezlerse şehadetleri makbul olmaz ve kat-ı yed lazım gelmez, ikrar dahî bu vücûh-ı mezkûreye meşruttur; illâ zamânü's- serîka şart değildir, zira tekâdüm-i ahd ikrar[ı] men eylemez. *Muhî't-i Burhânî*'de böylece tasrih olmuştur.

İcâb-ı şer'îsi bilinsin için beyanına ibtidâr kılınmıştır.

Temme'l-kelâm ve's-selâm.

⁶⁰ İbn Ebû'l-İz, *Kitâbü't-Tenbîh alâ müşkilâtî'l-Hidâye*, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003, c. IV, s. 208.